МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Кваліфікаційна робота
бакалавра

ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА

Виконав: студент 4 курсу
групи 6.2312-з
спеціальності: 231 Соціальна робота
освітньо-професійної програми
«Соціальна робота»
Курицин І.В.

Керівник: д. філос. н., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи Чайка І.Ю

Рецензент: доцент кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи, к. філос. н., Широбокова О.О.

Запоріжжя – 2026

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціології та управління
Кафедра філософії, публічного управління та соціальної роботи
Рівень вищої освіти бакалавр
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна робота»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи
_____Т.І.Бутченко
«____»_____2026 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ БАКАЛАВРА
Курицину Івану Вікторовичу
(прізвище, ім'я, по-батькові)

1. Тема роботи Технології соціальної превенції безвідповідального батьківства
Керівник роботи Чайка Ірина Юріївна, д. філос. н., професор;
(прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання)
Затверджені наказом ЗНУ від «12» грудня 2025 року № 1796-с
2. Строк подання студентом роботи 15 травня 2026 р.
3. Вихідні дані до роботи: Бартків О.С. Усвідомлене батьківство : теоретичні аспекти. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Соціальна педагогіка*. 2010. № 23. С. 192-195.; Баршацька Г., Ігрушко А., Арабаджин М., Баршацький І. Ведення випадку як ефективна технологія соціальної роботи з неповними сім'ями. *Ввічливість. Humanitas*. 2025. Вип. 3. С. 23-29.; Волошенко М.О. Фактори, що впливають на формування батьківства. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 37. С. 65-68.; Капська А.Й., Пєша І.В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навч.посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 232 с.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): 1. Здійснити аналіз змісту і сутності ключових понять: «безвідповідальне батьківство», соціальна превенція». 2. Проаналізувати рівень розробленості проблеми технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства. 3. Визначити основні підходи і методи дослідження проблеми технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства. 4. Виявити сутнісні характеристики феномену безвідповідального батьківства, його зміст, причини і соціальні наслідки. 5. Проаналізувати зміст технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства. 6. Виявити специфіку соціальної

превенції в системі соціальної роботи. 7. Здійснити аналіз діяльності організацій соціальної роботи з профілактики безвідповідального батьківства. 8. Розробити рекомендації щодо вдосконалення технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

_____

_____

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Чайка І.Ю., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	20.12.2025	20.12.2025
Розділ 2	Чайка І.Ю., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	05.02.2026	05.02.2026
Розділ 3	Чайка І.Ю., професор кафедри філософії, публічного управління та соціальної роботи	14.03.2026	14.03.2026

7. Дата видачі завдання 20 грудня 2025 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вибір теми кваліфікаційної роботи	Листопад-грудень 2025	*виконано*
2.	Бібліографічний пошук	Грудень 2025	*виконано*
3.	Розробка основних положень роботи	Грудень 2025 – січень 2026	*виконано*
4.	І розділ	Лютий 2026	*виконано*
5.	ІІ розділ	Березень 2026	*виконано*
6.	ІІІ розділ	Квітень 2026	*виконано*
7.	Систематизація висновків	Травень 2026	*виконано*
8.	Нормоконтроль	Травень 2026	*виконано*

Студент _____ І.В. Курицин

Керівник роботи _____ І.Ю. Чайка_____

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ І.С. Цапліна

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 72 сторінок, 53 позиції у списку літератури.

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ ПРЕФЕНЦІЇ, БАТЬКІВСТВО, ВІДПОВІДАЛЬНЕ БАТЬКІВСТВО, БЕЗВІДПОВІДАЛЬНЕ БАТЬКІВСТВО

Мета дослідження: виявити і систематизувати найбільш ефективні технології соціальної превенції безвідповідального батьківства та запропонувати рекомендації щодо їх вдосконалення.

Об'єкт дослідження: соціальна превенція безвідповідального батьківства.

Предмет дослідження: конкретні соціальні технології, що забезпечують ефективність превенції безвідповідального батьківства.

Методи дослідження: аналіз наукових джерел, аналіз і синтез, класифікація і систематизація, аналіз документів, експертне опитування фахівців соціальної роботи.

Гіпотези: 1. Ефективність соціальної превенції безвідповідального батьківства суттєво підвищиться, якщо замість розрізнених заходів реагування буде впроваджено комплексну модель технологій, яка поєднує раннє виявлення криз, диференційовану підтримку різних типів сімей та активне залучення внутрішнього ресурсу громади.

2. Первинна превенція матиме більший ефект, якщо технології формування усвідомленого батьківства будуть впроваджуватися в освітній простір молоді (школи, ЗВО) через інтерактивні та тренінгові форми роботи ще до моменту створення сім'ї.

Висновки: 1. Безвідповідальне батьківство – це система деструктивних установок і дій батьків, які характеризуються невиконанням або неналежним виконанням законодавчо закріплених правових норм щодо батьківських функцій, а також соціально-психологічних і морально-етичних обов'язків по відношенню до дитини.

2. Ефективність технологій соціальної превенції ґрунтується на переході від формального нагляду до партнерської підтримки.

3. Найбільш ефективними технологіями є ті, що демонструють комплексність, інтегрованість та використовують підхід щодо активізації батьківського ресурсу, націлені на результативність в першу чергу первинної превенції.

SAMMARY

The qualification work consists of 72 pages, 53 positions in the list of literature.

SOCIAL TECHNOLOGIES, TECHNOLOGIES OF PREFERENCE, PARENTHOOD, RESPONSIBLE PARENTHOOD, IRRESPONSIBLE PARENTHOOD

The purpose of the study: to identify and systematize the most effective technologies of social prevention of irresponsible parenthood and to offer recommendations for their improvement.

The object of the study: social prevention of irresponsible parenthood.

The subject of the study: specific social technologies that ensure the effectiveness of the prevention of irresponsible parenthood.

Research methods: analysis of scientific sources, analysis and synthesis, classification and systematization, analysis of documents, expert survey of social work specialists.

Hypotheses: 1. The effectiveness of social prevention of irresponsible parenthood will significantly increase if, instead of disparate response measures, a comprehensive model of technologies is implemented, which combines early detection of crises, differentiated support for different types of families and active involvement of internal community resources. 2. Primary prevention will have a greater effect if technologies for the formation of conscious parenthood are introduced into the educational space of youth (schools, higher education institutions) through interactive and training forms of work even before the creation of a family.

Conclusions: 1. Irresponsible parenting is a system of destructive attitudes and actions of parents, characterized by non-fulfillment or improper fulfillment of legally established legal norms regarding parental functions, as well as socio-psychological and moral-ethical obligations towards the child.

2. The effectiveness of social prevention technologies is based on the transition from formal supervision to partner support.

3. The most effective technologies are those that demonstrate complexity, integration and use an approach to activating parental resources, aimed primarily at the effectiveness of primary prevention.

ЗМІСТ

ВСТУП……..3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА……7
1.1. Аналіз змісту і сутності ключових понять: «безвідповідальне батьківство», соціальна превенція»……...7
1.2. Аналіз рівня розробленості проблеми технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства……14
1.3. Підходи і методи дослідження проблеми технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства……24
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА…….30
2.1. Сутнісні характеристики феномену безвідповідального батьківства: зміст, причини і соціальні наслідки……30
2.2. Аналіз змісту технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства……..40
2.3. Специфіка соціальної превенції в системі соціальної роботи…….46
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА…….55
3.1. Аналіз діяльності організацій з профілактики безвідповідального батьківства……..55
3.2. Рекомендації щодо вдосконалення технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства……61
ВИСНОВКИ……...64
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ……68
ДОДАТКИ……...73

ВСТУП

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю захисту прав дитини та подолання проблеми соціального сирітства в умовах активної фази війни росії проти України, яка призводить до погіршення демографічної ситуації. Сучасні виклики, що зумовлені низкою чинників, як наприклад, економічний занепад великої кількості сімей, погіршення ментального здоров'я та психологічна нестабільність людей у зв'язку з довготривалою війною, зміни моделей сімейної поведінки, занепад частки традиційних сімейних цінностей, орієнтованих на свідоме батьківство та сімейне виховання тощо – призводить до посилення феномену безвідповідального батьківства. Все це потребує теоретичного осмислення та практичної адаптації традиційних форм контролю проблемних сімей на гнучкі технології соціальної превенції безвідповідального батьківства. В рамках даного дослідження актуалізуються такі проблеми, як профілактика сімейного неблагополуччя на ранніх стадіях; причини зростання ризику неглекта, тобто ухилення батьків від виховання дітей; причини росту кількості розлучень і ухиляння від сплати аліментів та зниження відповідальності за дитину після розлучення і тому подібні.

Посилюється актуальність практичної значимості даного дослідження. На теперішній час з'явилося перше покоління батьків, які формувалися в умовах тотальної цифровізації. А це означає, що мають з'являтися і нові технології превенції, зокрема пов'язані з навчанням батьків цифровій грамотності для контролю екранного часу дітей, убезпечення їх від онлайн-загроз. По-друге, сучасна соціальна робота потребує проактивності, тобто переходу від технологій реагування на проблему до технологій раннього виявлення проблеми та розробки підтримуючих практик, які ще недостатньо систематизовані у науковій літературі. Таким чином, ми вважаємо, що тема даної кваліфікаційної роботи є своєчасною і актуальною.

Проблемна ситуація дослідження полягає у протиріччі між постійно зростаючою потребою суспільства у збереженні сім'ї, як одного з найважливіших соціальних інститутів, та її виховними функціями і недостатньою ефективністю

існуючих технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства. Так, наприклад, не дивлячись на наявність нормативної бази, у практиці соціальної роботи зберігається перекіс у бік контролю та санкцій, тоді як інноваційні технології раннього виявлення та м'якої корекції батьківських установок використовуються фрагментарно і не завжди системно. Виокремимо три основних протиріччя, що склалися: по-перше, в системі соціальної роботи частіше переважає система покарання (виявлення порушень, постановка на облік, вилучення дитини), тоді як сучасна концепція вимагає підтримуючих технологій, направлених на ранню допомогу, збереження сім'ї шляхом її навчання та підвищення сімейних компетентностей.; по-друге, соціальні працівники інколи включаються у превентивні заходи занадто пізно, коли безвідповідальне батьківство вже приводить до глибокої кризи, натомість технології ефективного втручання на ранніх стадіях недостатньо відпрацьовані; по-третє, часто спостерігається протиріччя між формою і змістом, тобто «на папері» існує багато новітніх технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства, а насправді – вони застосовуються формально, або взагалі не застосовуються, що значно знижує ефективність усієї системи.

Об'єкт дослідження. Соціальна превенція безвідповідального батьківства.

Предмет дослідження. Конкретні соціальні технології, що забезпечують ефективність превенції безвідповідального батьківства.

Мета дослідження. Виявити і систематизувати найбільш ефективні технології соціальної превенції безвідповідального батьківства та запропонувати рекомендації щодо їх вдосконалення.

Для досягнення мети слід виконати такі дослідницькі *завдання*.

– здійснити аналіз змісту і сутності ключових понять: «безвідповідальне батьківство», соціальна превенція»;

– проаналізувати рівень розробленості проблеми технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства;

– визначити основні підходи і методи дослідження проблеми технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства;

– виявити сутнісні характеристики феномену безвідповідального батьківства, його зміст, причини і соціальні наслідки;

– проаналізувати зміст технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства;

– виявити специфіку соціальної превенції в системі соціальної роботи;

– здійснити аналіз діяльності організацій соціальної роботи з профілактики безвідповідального батьківства;

– розробити рекомендації щодо вдосконалення технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства.

Гіпотеза. Ефективність соціальної превенції безвідповідального батьківства суттєво підвищиться, якщо замість розрізнених заходів реагування буде впроваджено комплексну модель технологій, яка поєднує раннє виявлення криз, диференційовану підтримку різних типів сімей та активне залучення внутрішнього ресурсу громади.

Додаткові гіпотези. 1. Первинна превенція матиме більший ефект, якщо технології формування усвідомленого батьківства будуть впроваджуватися в освітній простір молоді (школи, ЗВО) через інтерактивні та тренінгові форми роботи ще до моменту створення сім'ї. 2. Вторинна превенція щодо сімей у СЖО буде ефективною лише за умови переходу від контролюючих функцій до технологій супроводу та розвитку життєстійкості батьків.

Методи дослідження. Теоретичні – аналіз наукових джерел, нормативно-правовий аналіз, аналіз і синтез, класифікація і систематизація, порівняльний аналіз. Практичні – аналіз документів, експертне опитування фахівців соціальної роботи.

Новизна роботи полягає у систематизації сучасних технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства та виявленні найбільш перспективних форм роботи в умовах цифрового суспільства. Практичну цінність роботи складає виявлення комплексу соціально-педагогічних і соціально-психологічних заходів щодо профілактики батьківської безвідповідальності на базі Центру

соціальних служб для дітей, сім’ї та молоді, а також у розробці методичних рекомендацій по роботі із сім’ями ризику.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота бакалавра складається із вступу, трьох розділів, списку літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА

1.1. Аналіз змісту і сутності ключових понять: «безвідповідальне батьківство», соціальна превенція»

Для розкриття об'єкту і предмету дослідження слід виокремити ключові поняття та побудувати ієрархію понять від найбільш загальних соціальних категорій до вузькоспеціалізованих термінів соціальної роботи. Ми вважаємо, що ключовими поняттями даної роботи виступають «безвідповідальне батьківство» та «соціальна превенція». Але як бачимо, це складні поняття, тож для розуміння їх сутності треба розкласти їх на змістовні складові. Вважаємо, що безвідповідальне батьківство слід почати із розуміння сутності батьківства.

Як зазначено у Словнику-довіднику із соціальної роботи «батьківство – це соціально-психологічний феномен, що включає сукупність установок, очікувань, почуттів і діяльності батьків по відношенню до дитини, і виражається у турботі про її життя, здоров'я, виховання і навчання. Юридично батьківство засвідчується записом в органах РАГСу про народження [41, с. 28].

У науковому співтоваристві також активно дискутується проблема батьківства через низку проблем, з ним пов'язаних, таких як падіння народжуваності, зменшення кількості дітей у сім'ях чи взагалі відмови від дітей (чайлдфрі), поширення неповних сімей, глибинних трансформації інституту шлюбу і тому подібних. У зв'язку з чим останнім часом з'являється низка публікацій, спрямованих на осмислення означених явищ та причин їх виникнення. Відповідно, науковці у своїх статтях також розкривають сутність ключових понять. В. Думанська надає таке визначення батьківства – «батьківство (з англ. parenthood) – це суспільне явище, яке відображає рівноправну участь чоловіка і жінки у вихованні дітей у сучасних родинах. Воно включає як материнство (народження та виховання дітей жінкою), так і участь батька у

вихованні дітей. Батьківство у більш ширшому розумінні – це не лише усвідомлення батьками родинного зв'язку з дітьми, суб'єктивне відчуття ними батьком/матір'ю, але це й діяльність обох батьків по догляду, матеріальному забезпеченню, вихованню, навчанню дитини [13, с. 77-78]. Крім того, батьківство розглядається авторкою ще й як соціальний інститут, який поєднує два інших інститути – материнство і батьківство (у вузькому розумінні), тобто це не тільки біологічне але й соціальне явище.

У Державній цільовій соціальній програмі, яка була прийнята ще у 2013 р. та діяла до 2016 р. батьківство визначалося як прояв демографічного, соціального та громадянського обов'язку [33].

О. Стрельник у своїй статті зазначає: «батьківство – це особлива діяльність, що передбачає певний набір знань, навичок та експертно-скерований стиль виховання [46, с. 51].

Із наведених дефініцій ми виокремили для себе наступне: по-перше, батьківство – це не тільки біологічне явище, яке засвідчує факт народження дитини від двох осіб чоловічої і жіночої статі; по-друге, батьківство не обмежується юридичним визнанням у свідоцтві про народження дитини запису про те, хто визнається її батьками. На наш погляд, найбільш повно відображає феномен батьківства дефініція, зазначена у словнику соціальної роботи, яку ми наводили вище, де акцент робиться на тому, що батьківство – це певна соціально-психологічна установка, яка відображається у свідомості людини, і поєднує в собі набір почуттів до дитини (любов, турбота, піклування, певні очікування тощо), а також це цілеспрямована діяльності батьків по відношенню до дитини, до її повсякденної життєдіяльності та до її майбутнього. Саме на цих показниках батьківства наголошує більшість дослідників даного феномену. В. Думанська підкреслює, що у визначенні феномену батьківства, окрім інституційних та нормативно-правових аспектів, потрібно враховувати й емоційну та психологічну складову: батьки народжують дітей для реалізації своєї психологічної потреби, прагнуть продовжити себе в дітях, дарувати любов [13, с.78].

В рамках понятійного апарату в теорії соціальної роботи, в соціології, у праві та деяких інших наукових напрямках батьківство часто розглядається через дихотомію – «відповідальне / безвідповідальне».

На думку А. Дутко відповідальне батьківство проявляється у збалансованості різних сторін виховання, що проявляється у високому ступені довіри у відносинах з дитиною, у здатності і бажанні батьків сприяти розвитку особистісних якостей дитини, у прагненні підтримувати її матеріально, у відповідальному ставленні до своїх батьківських обов'язків [14, с. 137].

В. Шахрай у своїй статті пропонує розглядати відповідальне батьківство як інтегративне утворення особистості, що включає сукупність позитивних ставлень, установок і очікувань індивіда як батька/матері, який глибоко усвідомлює свій обов'язок перед дитиною, її теперішнім і майбутнім, батьківські почуття, насамперед батьківську любов, оволодіння педагогічними компетенціями, що дають можливість здійснювати повноцінне сімейне виховання та сприяти позитивній соціалізації дітей [53, с. 50].

За методологією UNISEF «відповідальне батьківство передбачає безпечне фізичне середовище, нагляд за дітьми та їхньою поведінкою, сприяння розвитку їх соціально-емоційних та когнітивних компетенцій, скерування та підтримку у повсякденному житті [50].

Підсумовуючи зазначене вище, відмітимо ключові прояви відповідального батьківства, а саме: відповідальне батьківство включає правовий, соціальний і психологічний аспекти. Правовий аспект передбачає дотримання чітко визначених юридичних норм, які зафіксовані у законодавстві держави щодо відповідальності осіб, які визнані батьками дитини. Соціальний – це дотримання батьками певних соціальних норм, що склалися у суспільстві в продовж розвитку соціальних інститутів сім'ї і шлюбу. Психологічний аспект пов'язується в першу чергу з психологічною установкою на батьківство, з готовністю бути батьком/матір'ю, а також з комплексом батьківських почуттів, таких як: любов, тепле емоційне ставлення до дитини, турботливість тощо.

Виходячи з дихотомічного підходу, якщо є відповідальне батьківство, то значить є і безвідповідальне батьківство.

У понятійному апараті соціальної роботи і психології безвідповідальне батьківство розглядається не просто «як погане виховання батьків», а як нездатність або свідома відмова батьків забезпечувати базові умови для життєдіяльності дитини, її безпеки та розвитку.

Згідно словникової літератури безвідповідальне батьківство – це, в першу чергу, неприйняття дитини, яке може бути явним і неявним. Явне неприйняття спостерігається тоді, коли народження дитини було небажаним, або тоді, коли планувався хлопчик, а народилася дівчинка, або ж навпаки. Неявне неприйняття проявляється значно складніше. Дитина начебто є бажаною, про неї турбуються, проте немає душевного контакту [40, с. 166]

Але, як на нашу думку, це визначення не дає усієї повноти розуміння безвідповідального батьківства. Більш повно дане явище розкривається в різноманітних наукових джерелах. Так, А. Дутко, посилаючись на одне із судових рішень, яким було покарано одного з батьків за недбале виконання батьківських прав, виводить таке визначення «безвідповідальне батьківство – це батьківська поведінка, яка шкодить інтересам дитини, а саме: ігнорування дитини, відсутність піклування про неї, незацікавленість станом її здоров'я, фізичним розвитком, незабезпеченість необхідним харчуванням, медичним доглядом, лікуванням тощо, що негативно впливає на фізичний, психічний та соціальний розвиток дитини [14, с. 139].

О. Стрельник до визначення безвідповідального батьківства додає ще такі прояви батьківської поведінки, як насильство батьків над дітьми та відсутність батьківського догляду й піклування [46, с. 49].

Із наведених підходів робимо висновок, що безвідповідальне батьківство – це система деструктивних установок і дій батьків, які характеризуються невиконанням або неналежним виконанням законодавчо закріплених правових норм щодо батьківських функцій, а також соціально-психологічних і морально-етичних обов'язків по відношенню до дитини, що призводить до створення

загроз її життю, порушенню її прав, затримки соціалізації та особистісному розвитку.

Для пояснення безвідповідального батьківства використання дихотомії припустимо, але з серйозними обмовками. Тобто, розглядати батьківство виключно як дихотомію «чорне» і «біле» в соціальній роботі не зовсім коректно. Це може призвести до «навішування ярликів» на сім'ю, не враховуючи проміжних станів. Тому дихотомічний підхід припустимий, але лише як аналітична модель для класифікації крайніх проявів батьківських установок і способів поведінки.

В соціальній роботі термін «безвідповідальне батьківство» часто заміняють на батьківську неспроможність. Бо «безвідповідальність» звучить як остаточний вирок, а «неспроможність» підкреслює, що батьки «не змогли» справитися з батьківськими функціями, а значить їм можна допомогти різними шляхами, застосовуючи спеціальні технології навчання, реабілітації, підтримки.

У сучасній соціальній роботі також використовується термін «сім'ї в зоні ризику». Це такий передкризовий стан, коли батьки хочуть бути відповідальними, але їм не вистачає психологічної стійкості або навичок, або інших ресурсів, в тому числі матеріальних, щоб відповідати статусу «відповідальні». Ще може бути дисфункціональне батьківство або криза батьківської відповідальності, яке вже відповідає стадії кризи. Воно характеризується збоями у базових функціях, що проявляється у вигляді конфліктів, неглекту, і потребує зовнішнього втручання. Дисфункціональне батьківство більше орієнтується на опис порушення механізмів сімейної взаємодії, тоді як безвідповідальне батьківство вже акцентує увагу на особистісній деформації батьків, на їх ціннісному відчуженні від батьківської ролі піклувальника і вихователя [44].

Таким чином, говорячи про зміст терміну «безвідповідальне батьківство», зазначимо, що воно характеризується як крайня деструктивна суб'єктивна позиція батьків, котра виражається в усвідомленій (або неусвідомленій) відмові від виконання соціальних, правових і морально-етичних зобов'язань перед

дитиною, що призводить до системного порушення її базових потреб і прав, і, в решті решт, до соціального сирітства.

Наведений термінологічний аналіз дуже важливий з точки зору технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства. Тепер ми розуміємо, що безвідповідальне батьківство може проявлятися по різному: від передкризової стадії (батьківська неспроможність, сім'я в зоні ризику, дисфункціональне батьківство) до глибокої кризи, повної деструкції. Відповідно, для подолання цієї проблеми потрібно розробляти і застосовувати зовсім різні соціальні технології.

Поняття «соціальна превенція» (від лат. praevenio – попередження) в буквальному сенсі означає систему заходів, спрямованих на запобігання виникненню соціальних проблем, а також на усунення причин та умов, що викликають несприятливі явища в житті суспільства та окремої людини [41, с. 324].

В контексті теми даного дослідження, соціальна превенція розглядається як робота на випередження, щоб сім'я не дійшла до стану глибокої дисфункції, що може завершитися позбавлення батьківських прав. Соціальна превенція поділяється на декілька рівнів: 1) первинна превенція, яка розповсюджується на все населення, особливо на молоде покоління. Метою якої є збереження норми та формування відповідних цінностей; 2) вторинна превенція, що орієнтується вже на групи ризику, тобто сім'ї, в яких може сформуватися безвідповідальне батьківство, – неповні сім'ї, сім'ї, що опинилися у складній життєвій ситуації, сім'ї з низьким рівнем доходу тощо. Основна мета цього рівня превенції – не дати проблемі, що зароджується, перерости в кризу; 3) третинна превенція вже стосується безпосередньо сімей, в яких проблема проявилася у різних формах (акт насилля, алкогольна залежність батьків тощо). Метою є зниження шкоди від безвідповідальної поведінки, запобігання рецидиву та остаточному розпаду сім'ї.

У науковій літературі з соціальної роботи зустрічаються терміни «соціальна превенція» vs «соціальна профілактика». Дехто з науковців використовує ці терміни як синоніми, але у строго науковому сенсі між ними існує певна відмінність. Як відмічає у своєму дисертаційному дослідженні

Н.Кальченко «соціальна превенція – це своєчасне усунення причин можливої соціальної аномії, попередження виникнення соціальних проблем; діяльність, спрямована на покращення соціального благополуччя індивідів на основі досвіду організації та устрою суспільного життя, традицій підтримки соціальної стабільності, дотримання соціальних норм та правил. В той час як профілактика частіше направлена на боротьбу вже з конкретною проблемою (профілактика наркозалежності, профілактика сирітства тощо). Тож можна сказати, що профілактика за змістом і функціями є складником превенції й становить діяльність, спрямовану на попередження розвитку вже наявної соціальної аномії, загострення соціальних проблем, що вже виявилися, на запобігання проявам рецидивів соціальної напруженості, нестабільності та конфліктності [17, с. 6].

Отже, проведений аналіз змісту та сутності ключових понять дозволив уточнити їхню операціоналізацію. Для цілей даного дослідження під відповідальним батьківством ми будемо розуміти певну психологічну установку, усвідомлену суб'єктивну позицію батьків, яка характеризується високим рівнем компетенцій у забезпеченні базових потреб дитини, емоційною залученістю та прийняттям повноти зобов'язань за його фізичний, психічний та соціальний розвиток відповідно до законодавчих та морально-етичних норм суспільства.

А під безвідповідальним батьківством в рамках даного дослідження ми будемо розуміти деструктивну модель реалізації батьківської ролі, що виявляється в систематичному ігноруванні або неналежному виконанні обов'язків щодо захисту прав та інтересів дитини, відсутності стійкого емоційного зв'язку з нею та свідомому (або через інфантилізм) відчуженні від відповідальності за результати її первинної соціалізації та розвитку.

Аналіз підходів до визначення безвідповідального батьківства дозволив виокремити наступні ключові ознаки: 1) суб'єктивно-особистісна ознака як відсутність усвідомленої мотивації до батьківства (психологічний інфантилізм); 2) поведінкова – систематичне незадоволення базових потреб дитини, що може проявлятися у вигляді неглекту; 3) афективно-відчужена ознака, тобто

порушення або повна відсутність емоційного зв'язку з дитиною; 4) нормативно-правова ознака як невиконання встановлених законом обов'язків батьків.

Під соціальною превенцією в цій роботі будемо розуміти цілеспрямований процес міждисциплінарної взаємодії (соціальних працівників, психологів, соціологів, правників), спрямований на раннє виявлення ознак батьківської неспроможності, усунення причин безвідповідального батьківства та активізацію внутрішніх ресурсів сім'ї для формування усвідомленої та стійкої відповідальної позиції батьків щодо дітей.

Ми розмежовуємо поняття «соціальна превенція» та «соціальна профілактика» ґрунтуючись на векторі їх впливу та ступеня випередження проблеми. Якщо соціальна профілактика традиційно орієнтована на нейтралізацію вже виявлених негативних факторів та попередження рецидивів, то соціальна превенція трактується нами як ширша, більш проактивна стратегія, спрямована на конструювання сприятливого соціального середовища та розвиток особистісних ресурсів батьків ще до виникнення ризикогенних ситуацій.

1.2. Аналіз рівня розробленості проблеми технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства

Становлення концепції батьківства в українському науковому просторі відбувалося на перетині цілої низки наук: біології, медицини, психології, соціології, економіки, соціальної педагогіки та соціальної роботи. Основний акцент вітчизняні вчені роблять на переході від розуміння батьківства як «біологічного відтворення» до «свідомого та відповідального батьківства».

Так, наприклад, з позиції біології батьківство розуміється виключно як виконання людьми, як біологічного виду, своєї репродуктивної функції. Тут зароджуються первинні біологічні відносини на основі кровної спорідненості «батьки – дитина».

Соціологія більше акцентує увагу не стільки на інституті батьківства, скільки на інституті сім'ї. З позицій соціологічної науки сім'я виступає одним з

провідних соціальних інститутів. Крім того її також розглядають як соціальну організацію та малу соціальну групу. Виходячи з цих підходів, на сім'ю покладаються такі функції: репродуктивна – відтворення роду людського, функція економічного забезпечення та функція ранньої соціалізації [25]. Але останнім часом і соціологія теж починає звертати увагу на батьківство як соціальний феномен, особливо в контексті теорії соціальних ролей.

Дослідниця В. Садовська у статті «Виховний потенціал сучасної сім'ї: соціологічний аспект» зосереджується на вивченні трансформації сімейних цінностей та виховного потенціалу сучасної родини. Вона здійснює аналіз того, як традиційна модель сім'ї змінюється під впливом сучасних соціокультурних і соціально-економічних умов. Її цікавлять питання виконання батьками своїх соціальних ролей, а також чинники, що впливають на здатність батьків ефективно реалізувати функцію соціалізації [37].

У наукових працях соціально-педагогічного напрямку досліджуються проблеми сімейної соціалізації дітей та підлітків, а однією з основних функцій батьківства вважається виховна функція [43].

Психологічні дослідження в галузі сім'ї і сімейного виховання батьківство розглядали крізь призму поняття психологічної готовності, з одного боку, а також когнітивного компоненту (знань і вмінь) – з іншого. Так, О. Лелюх-Степанчук аналізує батьківство як комплексний соціально-психологічний феномен, в структурі якого знаходяться такі компоненти, як ціннісні орієнтації, установки, та відповідальність. Авторка зазначає: «батьківство – це не просто певний етап в житті людини, що включає в себе певні настанови і очікування, почуття, відносини і позиції, відповідальність, а й складна соціально-психологічна діяльність, яка вимагає певних теоретичних знань про те, якими методами слід діяти, щоб досягти виховних цілей. Також потрібно мати і відповідні знання, адже виховання дитини в сім'ї може бути успішним лише в одному випадку: якщо батьки вміють творчо використовувати наявні у них знання і вміння, тобто якщо батьківство є не лише усвідомленим, але й творчим» [24, с. 138].

Теоретичною базою створення концепції батьківства в соціальній роботі були наукові доробки відомих українських науковців, таких як Т. Алєксєєнко, І.Звєрєва, В. Кириченко, А. Капська, І. Пєша та багато інших. В їхніх працях на базі філософських і соціологічних концепцій сім'ї, як соціального інституту, понять соціальної ролі та рольової поведінки розкривається сутність феномену батьківства. Так, у дисертації Т. Алєксєєнко розкриттю сутності батьківства присвячено цілий підрозділ, де авторка звертає увагу на те, що батьківство слід розглядати в широкому сенсі як соціокультурний феномен, а у більш вузькому – як установку на безумовне прийняття дитини, любов до неї, увагу до її потреб (що становить основу розвитку довіри між батьками і дітьми, радість їхнього співбуття). Крім того, батьківство також передбачає наявність вимогливості та контролю, що може слугувати джерелом протистоянь та конфліктів між батьками і дітьми [2, с. 138-139]. Науковиця зазначає, що у цій діалектичній єдності протиріч, де з одного боку, безумовне прийняття і любов, а з іншого – вимогливість і контроль, якраз і проявляється сутність батьківства та батьківського виховання.

Здобутком Т. Алєксєєнко є запропонована нею класифікація підходів до розуміння батьківства. Авторкою виокремлено шість основних типів, які вона виводить, аналізуючи українську і зарубіжну літературу: 1) розуміння батьківства у контексті його впливу на розвиток дитини, 2) батьківство крізь призму установок, ролей та стереотипів, 3) батьківство у контексті основ материнства, 4) батьківство у контексті чоловічого виховного потенціалу та впливу на дитину, 5) батьківство у контексті гендерних відмінностей у структурі батьківської мотивації, і, нарешті, 6) батьківство у контексті відповідального, усвідомленого батьківства та батьківської компетентності [2, с. 139-140].

Результатом міждисциплінарних досліджень Т. Алєксєєнко з проблем батьківства, дитинства, сімейного виховання, розвитку інституту сім'ї та прийомного батьківства став висновок про те, батьківство має не лише біологічну природу, а й є продуктом соціального конструювання реальності (за Т. Лукманом) в межах певної соціальної групи або традицій того чи іншого суспільства.

А. Капська, одна з провідних українських науковиць у галузі соціальної педагогіки та соціальної роботи, також зверталася до проблем сім'ї, сімейного виховання. Вона розглядає батьківство як об'єкт соціально-педагогічного впливу, супроводу та підтримки. У її працях, зокрема у публікаціях «Соціальна педагогіка», «Технології соціально-педагогічної роботи», «Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей» та інших, батьківство трактується як складне соціально-педагогічне явище. Вчена розглядає батьківство як особливу форму діяльності, котра включає догляд, виховання та розвиток дитини. Крім того, на думку вченої, батьківство – це ще й фундаментальна соціальна роль батька/матері, яка вимагає від них певної психологічної та моральної готовності. У контексті соціально-педагогічної підтримки сім'ї А. Капська акцентує увагу на таких складниках батьківства як: 1) когнітивний – знання батьків про вікову психологію, методи виховання та потреби дитини; 2) емоційний – здатність до емпатії, безумовне прийняття дитини та емоційна стабільність у родині; 3) діяльнісний – конкретні навички догляду, виховання та організації життєдіяльності дитини [43, с. 200-221].

Особливу увагу в контексті розробки концепції батьківства А. Капська приділяє роботі з проблемними сім'ями. Вона стверджує, що держава та соціальні педагоги мають не лише контролювати, а й допомагати батькам формувати «культуру батьківства». У посібнику «Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей», підготовленому А. Капською у співавторстві з І. Пєшею, авторки розглядають роботу з різними сім'ями, наприклад, де виховуються діти, позбавлені батьківського піклування, сім'ї, що знаходяться в кризових ситуаціях, малозабезпечені сім'ї тощо. Вони надають визначення, що таке соціальний супровід сімей в рамках соціальної роботи – це комплекс заходів, спрямованих на надання соціальних послуг, психологічну підтримку, допомогу в оформленні документів, а також навчання та розвиток навичок, що підвищують самостійність сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Науковиці пропонують різноманітні методики з сім'ями, що опинилися у

складних життєвий обставинах, та механізми підтримки батьківської компетентності [18].

О. Кириченко у своїй статті «Батьківство як соціально-психологічний феномен» також звертається до проблеми батьківства. Вона вважає, що для нашої країни ця проблематика є вкрай актуальною у зв'язку з тим, що інститут сім'ї зазнає кризових трансформацій, які проявляються в першу чергу в дитячо-батьківських відносинах. Авторка, спираючись на низку сучасних міждисциплінарних досліджень, говорить про те, що останнім часом у сім'ях спостерігається дефіцит батьківської любові та ослаблення батьківської уваги до власних дітей. На її думку, ця ситуація викликана недостатнім рівнем психолого-педагогічної культури батьків, їх невмінням і небажанням усвідомлено та відповідально займатися вихованням своїх дітей [19, с. 58]. Виходячи з цього, О. Кириченко вважає, що треба розвивати не просто інститут сім'ї, а саме інститут батьківства, оскільки він є одним з показників цивілізованого розвитку суспільства.

У процесі розробки концепції батьківства науковці дійшли розуміння, що є відповідальне батьківство і, відповідно, – безвідповідальне. Фундатором ідеї відповідального батьківства був видатний український гуманіст, педагог і громадський діяч В. Сухомлинський. В руслі своєї гуманістичної педагогіки В. Сухомлинський розглядав батьківство як найважливішу соціальну роль людини. Він говорив, що школа починається з сім'ї, а батьківство є найскладнішою «професією» у світі, якої потрібно вчитися все життя [47]. Автор стверджував, що батьківству потрібно вчитися так само довго, як і будь-якій іншій професії. У своїй Павлиській школі він організував «Батьківську школу», де батьки навчалися протягом усіх років перебування дитини в школі.

І. Трубавіна ґрунтовно досліджувала проблему усвідомленого і відповідального батьківства. У своїй однойменній статті «Усвідомлене та відповідальне батьківство: спільне та відмінне» авторка, по-перше, надає своє бачення, що таке батьківство. Вона пише: «батьківство – це феномен, що являє собою сукупність знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі,

які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства, та включає подружню пару, яка вирішила дати початок новому життю, а також саму дитину» [49, с. 97]. По-друге, І. Трубавіна визначає усвідомлене батьківство, яке трактується як соціально-психологічний феномен, що містить в собі систему почуттів, особистісних якостей, знань, умінь і навичок, і реалізується у відповідальній поведінці батьків, спрямованій на виховання і розвиток дитини, формування її гармонійної особистості [49, с. 98]. Як бачимо з наведеного визначення, усвідомлене батьківство більш широке поняття. Воно включає в себе відповідальну поведінку. В комплексі усвідомлене і відповідальне батьківство поєднує в собі сімейні цінності, сімейні ролі батька й матері, певні педагогічні знання й навички, батьківські вміння. Все це реалізується у відповідальній батьківській поведінці за життя, здоров'я і розвиток дитини.

В. Шахрай вивчала проблему відповідального батьківства в контексті підготовки молоді до сімейного життя [53]. В рамках цієї ж проблематики працювала О. Бартків, відома українська дослідниця, яка також розглядала усвідомлене батьківство крізь призму готовності молоді до сімейного життя. У своїх роботах авторка розглядає його як динамічний процес, який потребує спеціальної підготовки ще до моменту народження дитини. Зокрема у статті «Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти» О. Бартків говорить: «усвідомлене батьківство – це не просто наявність знань, а інтегральне утворення особистості, яке включає психологічну готовність до зміни своєї соціальної ролі, розуміння відповідальності за майбутнє дитини, здатність до самопожертви та водночас до збереження власної ідентичності [6]. Авторка зосереджується на внутрішній, психологічній трансформації особистості, яка стає батьком чи матір'ю не за обставинами, а за покликом серця та розуму.

В. Думанська фокусується на теоретичних аспектах та системі показників, таких як репродуктивна поведінка, виховання, комунікації, що дозволяють оцінити стан батьківства в суспільстві [13].

Як видно з наведених прикладів, проблема батьківства, в тому числі усвідомленого і відповідального, доволі глибоко досліджувалася у вітчизняні науці. Як ми розуміємо, це далеко не вичерпний перелік джерел.

Що стосується проблеми безвідповідального батьківства, то в цьому аспекті можна зазначити, що дане питання не так широко представлене в науковому дискурсі. Скоріше воно розглядається як симптом соціального неблагополуччя.

Науковці (зокрема згадувані нами А. Капська та І. Трубавіна) визнають, що цей феномен вивчений менше, і на це є кілька вагомих причин: По-перше, складність термінології та розмитість меж. Дійсно, дуже важко науково визначити, де закінчується «недостатньо хороше» батьківство і починається «безвідповідальне». У першому підрозділі даної роботи ми відобразили декілька підходів щодо визначення безвідповідального батьківства і погоджуємося з думкою, що даний термін недостатньо визначений. Більш того, критерії безвідповідальності мають достатньо суб'єктивний характер. По-друге, закритість об'єкта дослідження. Вивчати відповідальних батьків значно легше, вони йдуть на контакт, заповнюють анкети, беруть участь у тренінгах, фокус-групах. Натомість, безвідповідальні батьки, як прояв соціального неблагополуччя, не йдуть на контакт, тож залишаються «недосяжними» для науковців. Вони уникають спілкування, приховують реальний стан справ у сім'ї, часто мають залежності або соціальну апатію. Науковці часто отримують дані про таких батьків лише постфактум: із протоколів поліції або звітів соціальних служб, що не дає повної психологічної картини. По-третє, латентний характер проблеми. Безвідповідальність батьків не завжди проявляється як асоціальність, тобто алкоголізм чи інші форми залежності. Вона може зовні не спостерігатися – сім'я начебто благополучна, але в ній існує емоційне відчуження, яке дуже важко зафіксувати. Зовні сім'я може виглядати ідеально, але дитина перебуває в стані психологічної занедбаності. Дослідити таку латентну безвідповідальність дуже складно.

Останнім часом ситуація змінюється. Сьогодні фахівці із соціальної роботи, науковці-теоретики і практики починають більше вивчати чинники, що призводять до безвідповідальності. Н. Кучумова та Н. Білик у своїй статті «Соціально вразлива сім'я в Україні: визначення та стан проблеми» якраз і намагаються виявити такі чинники. Авторки аналізують кризові явища в українських сім'ях. Вони визначають такі сім'ї як ті, що потребують підтримки через нездатність самостійно долати зовнішні та внутрішні виклики. Особлива увага приділяється сім'ям ВПО та іншим категоріям, що постраждали від війни. Війна, економічна нестабільність, втрата житла, психологічні травми порушують функціональності сім'ї. На думку авторів саме неспроможність батьків впоратися з кризою призводить до невиконання ними своїх обов'язків, що і є одним з проявів безвідповідального батьківства. Соціальна вразливість є фактором ризику, який може спровокувати перехід сім'ї від «кризової» до «асоціальної», де безвідповідальне батьківство стає хронічною нормою [23].

Наукові доробки О. Стрельник є цінними для нашого дослідження, оскільки авторка пропонує інший – соціологічний погляд на проблему безвідповідального батьківства. Якщо згадані вище Кучумова та Білик розглядають проблему з точки зору соціальної роботи як факт, то О. Стрельник аналізує, як саме суспільство визначає, хто є «хорошими», а хто «поганими», тобто безвідповідальними батьками [46].

Стаття Н. Чалової «Дисфункціональні сім'ї: поняття та особливості їх створення» також розкриває деякі аспекти появи безвідповідального батьківства. Якщо О. Стрельник дає соціологічний погляд, то Н. Чалова забезпечує психолого-педагогічну базу для розуміння того, де саме «народжується» безвідповідальність. Авторка аналізує механізмами формування безвідповідальності. Безвідповідальне батьківство в її контексті – це не випадковий епізод, а наслідок порушення батьківських функцій: 1) батьки не знають, як виховувати, або роблять це хаотично; 2) відсутність емпатії до дитини, емоційне занедбання; комунікаційна дисфункція, де проблеми (зокрема

алкоголізм чи насилля) замовчуються [51]. Таким чином, вона робить висновок: безвідповідальність – це симптом дисфункції всієї сімейної системи.

Із наведених публікацій ми можемо виокремити декілька ключових моментів: Н. Чалова пояснює внутрішні причини – чому сім'я «зламалася» і батьки перестали бути відповідальними; авторки Н. Кучумова та Н. Білик описують зовнішній стан – як війна та соціальна вразливість загострюють кризу сім'ї, в наслідок чого може з'явитися безвідповідальне батьківство; О. Стрельник критично оцінює суспільну реакцію – як суспільство називає таких батьків «поганими» і чи завжди це справедливо.

Питанням превентивно-профілактичних аспектів проблеми безвідповідального батьківства присвячені роботи таких науковців, як вже згадувані Т. Алєксєєнко, І. Звєрєва, А. Капська, І. Пєша, а також Н. Кальченко, Л. Артюшкіна, А. Поляничко та багато інших.

У своєму дисертаційному дослідженні Н. Кальченко переводить питання безвідповідального батьківства у площину практичних дій на рівні громади. Авторка розглядає соціальне сирітство не просто як факт, а як результат тривалого процесу розпаду сімейних зв'язків. У цьому контексті безвідповідальне батьківство виступає головним детермінантом, а превенція спрямована саме на те, щоб зупинити цю безвідповідальність, поки вона не призвела до вилучення дитини з сім'ї [17]. Вчена доводить, що профілактика безвідповідального батьківства найефективніша саме на локальному рівні, тобто на рівні громади. Вона розглядає громаду як середовище, де можна вчасно помітити кризу в сім'ї; де існує можливість швидкого реагування соціальних служб; і де можна залучити місцеві ресурси для підтримки батьків.

Н. Кальченко детально описує, як мають взаємодіяти школа, поліція, соціальні служби та медицина для запобігання соціального сирітства. Тобто, вона акцентує увагу на тому, що це проблема, яку не може вирішити лише одна служба, потрібен системний підхід.

В. Лук'янчук, досліджуючи проблему соціальної превенції і соціальної профілактики, визначає алгоритм дій соціального працівника щодо

трансформації безвідповідальної батьківської поведінки через діагностичні та корекційні технології. Його стаття «Система профілактики соціального сирітства в діяльності соціального працівника» обґрунтовує системний підхід, де профілактика розглядається як соціально-педагогічна підтримка та комплексна допомога сім'ї [26].

Автор вибудовує чітку систему превентивної і соціально-профілактичної роботи, в якій виділяє діагностичний етап – як вчасно розпізнати ознаки безвідповідальності; прогностичний етап – визначення того, чи здатні ці батьки змінити свою поведінку; практичний етап (етап реалізації) – безпосередня робота: консультації, тренінги, допомога в оформленні документів тощо [26].

Отже, В. Лук'янчук розглядає безвідповідальне батьківство не як вирок, а як об'єкт професійного втручання. Він акцентує на тому, що соціальний працівник має не просто «контролювати» батьків, а виступати посередником між сім'єю та ресурсами громади.

Отже, проблема безвідповідального батьківства є складним, багатоаспектним феноменом, який знаходиться на перетині соціології, психології та соціальної педагогіки. Попри значну кількість праць, підходи до її розуміння та подолання постійно еволюціонують відповідно до сучасних викликів.

Узагальнення поглядів науковців дає змогу стверджувати, що на сьогодні сформовано міцну базу для впровадження превентивних технологій. Проте, потребують подальшого вивчення питання цифровізації соціальної підтримки, розробки специфічних програм для батьків-чоловіків (у контексті гендерних аспектів батьківства) та створення гнучких моделей підтримки в умовах тривалих кризових станів суспільства. Рівень розробленості проблеми є високим, проте динамічність соціальних процесів в Україні вимагає постійного оновлення технологій соціальної превенції, переходу від контролюючих функцій до підтримуючих та ресурсоорієнтованих моделей роботи з сім'єю.

Розпочаті в Україні процеси перетворення державної політики у сфері охорони дитинства актуалізували завдання організації роботи з розбудови ефективної системи превенції соціального сирітства й захисту права дитини на

виховання в сім'ї, створення сімейно орієнтованих соціальних послуг на рівні територіальних громад, спрямованих на укріплення, збереження цілісності, захист і підтримку сімей з дітьми.

1.3. Підходи і методи дослідження проблеми технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства

Дослідження технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства базується на низці підходів, таких як міждисциплінарний, системний, соціокультурний, діяльнісний. Обґрунтування можливості і доцільності застосування даних методів базується на їх змістовних характеристиках, які розкриваються у даному підрозділі.

Сутність міждисциплінарного підходу полягає в тому, що він об'єднує ідеї, методи та теорії з різних галузей знань (в даному дослідженні це психологія, соціологія, соціальна робота, соціальна педагогіка, юриспруденція), для створення комплексного розуміння досліджуваної проблеми. Основними характеристиками даного підходу є інтеграція, тобто поєднання концепцій, теорій і методів різних дисциплін для аналізу спільного об'єкта; комплексність, спрямована на цілісне бачення проблеми, а не на її окремий аспект; подолання суперечностей між різними науковими школами; практична спрямованість, яка використовується для формування універсальних компетентностей у фахівця із соціальної роботи [15].

Міждисциплінарний підхід включає аналіз психологічної (установки, почуття, мотивація), соціологічної (соціальні ролі, відносини, соціальні умови і чинники), педагогічної (знання, вміння, компетентності), з соціальної роботи (техніки і технології)-та юридичної (нормативно-правова база) літератури з досліджуваної проблематики, що дало змогу виявити причини неблагополуччя, кризового стану сім'ї та розробити ефективні механізми превенції, щоб вивести сім'ю із кризи та залишити дитину в сім'ї.

Системний підхід – це методологічний напрям в сучасній науці, який розглядає об'єкт дослідження як цілісну множину взаємопов'язаних елементів, а не як набір ізольованих частин. Це спосіб мислення, що дозволяє побачити складну структуру, взаємозв'язки та неочевидні властивості системи. Він з'являється на початку XX ст., коли наука піднялася на якісно новий рівень розвитку. Головним її здобутком стало розуміння структурної організації та забезпечення функціонування складних системних об'єктів, що й призвело до виникнення системного підходу. Він розглядався як засіб дослідження не будь-яких об'єктів, які доцільно називати системою, а лише тих, котрі дійсно представляються органічним цілім [22, с. 5-6].

Характерна риса цілісності будь-якої системи полягає у її здатності самозбереження у процесі постійного руху, змін та розвитку. Все це у повній мірі можна застосувати до розуміння батьківства як інтегрального, комплексного явища, що являє собою складну систему. Використовуючи принципи системного підходу стосовно феномену батьківства, можна відзначити наступне: 1) батьківство системно детерміноване, тобто представляє собою відносно самостійну систему, при цьому залишається підсистемою у більш складній системі – сім'ї; 2) феномен батьківства багатогранний, який слід розглядати на двох рівнях: на рівні індивідів (батька/матері), і на більш складному надіндивідуальному рівні – батьківстві як цілісному явищі; 3) батьківство представлене у декількох аспектах: індивідуально-особистісному і культурно детермінованому, тобто в структурі суспільної системи в цілому; 4) чинники, що впливають на формування батьківства, слід розглядати на макрорівні – суспільство і на мезорівні – сім'я. Отже, в даному дослідженні крізь призму системного підходу безвідповідальне батьківство розглядається як результат дисфункції сімейної системи в контексті всього соціального оточення.

Соціокультурний підхід є одним з ключових методологічних інструментів у сучасних соціогуманітарних науках, що дозволяє розглядати сім'ю, батьківство, виховання, соціально-педагогічні технології як єдність культури та

соціальності в їх конкретно-історичних формах. Як зазначає Л. Мартіросян «актуалізація соціокультурного підходу на теперішній час обумовлюється декількома причинами, в тому числі такими: суспільство потребує вироблення нових цінностей до розуміння сім'ї, батьківства, виховання, котрі мають відповідати ціннісним орієнтирам сучасних соціокультурних реалій, зумовлених соціально-політичними і соціально-економічними чинниками. Соціокультурні трансформації призвели до того, що система старих цінностей і устоїв індустріального суспільства поступово руйнується, а нова, яка характерна для постіндустріального цифрового суспільства, ще не встановлена, що призвело до глибокої кризи усієї сімейно-виховної системи» [28, с. 230].

Тож, необхідно вивчати та будувати відповідно до сучасних соціокультурних умов нову систему сімейних відносин і виховання як результату дії різноманітних соціальних інституцій, що функціонують у сучасному українському суспільстві. Соціокультурний підхід дозволяє вивчати кризу сімейних цінностей, егоцентризм та споживацьке ставлення до батьківства як однієї з основних причин неблагополуччя сім'ї.

Діяльнісний підхід у дослідженні превенції безвідповідального батьківства також являє собою одну із методологічних засад, що орієнтують дослідника не на пасивне засвоєння батьками знань щодо системи взаємовідносин з дітьми, батьківського виховання, а на формування батьківських компетентностей та відповідальної батьківської поведінки шляхом активного включення в діяльність. Сутність діяльнісного підходу полягає у розумінні діяльності як соціально-психологічного підґрунтя розвитку особистості. Психологи, пояснюючи поняття «людська діяльність», акцентують увагу на таких її проявах як цілеспрямована активність у фізичному просторі, а також у просторі психічних образів. В процесі діяльності відбувається цілісний розвиток особистості людини, формується її ставлення до навколишнього світу та встановлює прямий зв'язок між результатами розвитку та інтенсивністю діяльністю [16, с. 29]. Саме активна діяльність батьків має бути покладена в основу превентивних технологій запобігання кризи сімейного виховання і безвідповідального батьківства. В

роботі із сім'єю, що знаходиться у стані кризи, соціальний працівник використовує технології, направлені на розширення поведінкового репертуару батьків, розвитку узгодженості поведінкової складової сімейного виховання батька й матері, корекції рольової поведінки батьків по відношенню до дитини. Отже, діяльнісний підхід має забезпечити набуття батьківських навичок і соціальних компетентностей. Він направлений на зміну внутрішніх мотивів батьків щодо створення комфортного середовища для розвитку дитини.

Друга частина даного підрозділу стосується безпосередньо обґрунтуванню методів дослідження, які відповідають об'єкту і предмету даної роботи. В методології наукового дослідження метод визначається як сукупність певних правил, прийомів і процедур, які орієнтують суб'єкта пізнання на вирішення поставленої мети і завдань [22, с. 74].

У роботі використано метод аналізу наукових джерел. Вивчення психологічної, соціологічної, соціально-педагогічної літератури та літератури із соціальної роботи, з питань психології та соціології сім'ї, батьківства, батьківської поведінки, батьківських девіацій, соціального сирітства, превенції і профілактики, нормативно-правового забезпечення запобігання девіацій у сім'ї, захисту прав дитини тощо, дозволило глибоко розібратися у сутності досліджуваної проблематики, визначити основні концепції батьківства, проаналізувати понятійний апарат, вивчити сучасні технології соціальної превенції безвідповідального батьківства.

Загальнонаукові методи аналізу і синтезу як базові логічні методи дослідження дозволили комплексно підійти до вивчення технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства. Вони діють парно у нерозривній єдності. Так, аналіз для полегшення дослідження складних систем розчленовує складну структуру феномену батьківства на складові елементи: установки, мотиви, почуття, рольову поведінку, когнітивні компоненти (знання і компетентності). Менші елементи завжди легше дослідити ніж велике і складне. Але головне – не втратити розуміння зв'язків між елементами, адже вони існують не самі по собі, а взаємодіють у системі. Тут значну роль відіграє синтез, який

поєднує отримане знання про елементи в цілісну систему. Разом вони надають нові дані для створення ефективних превентивно-профілактичних технологій.

Таким чином, аналіз і синтез дозволяє перейти від простого опису безвідповідального батьківства до створення обґрунтованих технологій превенції, які враховують як особистісні властивості батьків, так і зовнішні соціальні фактори.

Методи систематизації і класифікації дозволяють визначити критерії, за якими можна класифікувати певні види батьківства, на цій підставі здійснено типологію батьківства та батьківської поведінки: функціональна/дисфункціональна, відповідальна/безвідповідальна тощо. На основі методу узагальнення виявлено загальні закономірності формування усвідомленого відповідального батьківства і, навпаки, причин формування безвідповідального батьківства.

У якості емпіричного методу дослідження використаний метод експертного опитування співробітників Запорізького міського Центру соціальних служб, органів соціального захисту Запорізької області, ювенальної поліції м. Запоріжжя, Служби у справах дітей м. Запоріжжя, надавачів соціальних послуг громадської організації, що дозволило отримати експертну думку фахівців щодо причини відхилень у батьківській поведінці, які сприяли формуванню безвідповідального батьківства. На основі отриманих емпіричних даних запропоновано деякі рекомендації щодо вдосконалення технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства.

Таким чином, у першому розділі здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз проблеми соціальної превенції безвідповідального батьківства, що дозволило сформулювати деякі основні положення. По-перше, уточнення понятійно-категоріального апарату показало, що «безвідповідальне батьківство» є деструктивним соціально-психологічним феноменом. Він виявляється у хронічному невиконанні або неналежному виконанні батьками своїх обов’язків, порушенні прав дитини, дефіциті емоційного зв’язку та неспроможності забезпечити базові потреби дитини (безпеку, розвиток,

соціалізацію). Установлено, що «соціальна превенція» у контексті дослідження є не просто системою стримувальних заходів, а цілісною, випереджувальною діяльністю. Вона спрямована на усунення причин і умов деструктивної поведінки батьків, мінімізацію ризиків соціального сирітства та проактивне зміцнення виховного потенціалу сім'ї.

По-друге, аналіз стану наукової розробленості проблеми підтвердив наявність значної кількості досліджень у галузях соціальної педагогіки, соціальної роботи та психології. Водночас виявлено, що незважаючи на достатнє вивчення причин девіантного батьківства, на даний момент немає системних праць, присвячених саме технологізації превентивного процесу. Більш глибокої систематизації потребують технології раннього виявлення криз, діджиталізовані методики роботи з молоддю, а також інструменти міжвідомчої взаємодії в умовах сучасних кризових викликів та децентралізації.

Обґрунтування підходів і методів дозволило визначити міждисциплінарний характер дослідження. Об'єднання системного, діяльнісного, особистісно-орієнтованого підходів забезпечує всебічний розгляд сім'ї як відкритої системи, що потребує не зовнішнього контролю, а стимулювання внутрішніх ресурсів життєстійкості. Визначений комплекс методів створює надійну методологічну базу. Отже, теоретико-методологічний аналіз підтверджує, що соціальна превенція безвідповідального батьківства потребує системного переосмислення. Сформована теоретична та методологічна база виступає основою для подальшого емпіричного дослідження, класифікації та практичного вдосконалення технологій соціальної превенції у наступних розділах роботи.

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА

2.1. Сутнісні характеристики феномену безвідповідального батьківства: зміст, причини і соціальні наслідки

Проблема безвідповідального батьківства постає особливо гостро у зв'язку з неоднозначністю розуміння даного феномену у сучасній психолого-педагогічній літературі та літературі із соціальної роботи. З точки зору буденної свідомості питання щодо батьківських почуттів до дитини, ставлення до неї, проявів батьківської поведінки начебто виглядає простим і очевидним – батьки народжують дітей, це детерміновано біологічною потребою у продовженні роду. Відповідно, вони виступають головними природними вихователями дітей. З моменту народження батьки починають любити свою дитину, турбуватися і опікуватися її долею. Тоді, відсутність або нерозвиненість батьківських почуттів на рівні буденної свідомості сприймається як порушення чи викривлення цієї універсальної біологічної і соціальної норми. Насправді, порівняльні соціокультурні дослідження доводять, що буденні уявлення щодо даної проблеми не є вже такими беззаперечними, а коріння проблеми криється значно глибше. Воно є продуктом довготривалого і суперечливого історичного розвитку. При чому у різних суспільствах проблема безвідповідального батьківства має свої причини. Таким чином, не дивлячись на усю значимість інституту батьківства для розвитку і функціонування окремої сім'ї (батьків та їх дітей), даний феномен залишається недостатньо вивченим.

Феномен батьківства хоч і виступає самостійним явищем, але його неможливо розглядати поза інституту сім'ї. У науковій літературі сім'я представлена як конкретно-історична система взаємовідношень між подружжям та їх дітьми, а також як мала соціальна група , члени якої пов'язані між собою

шлюбними та кровно-родичевими відношеннями, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю [40, с. 258].

Виходячи з наведеної дефініції сім'ї, визначимо елементи цієї складної системи. По-перше, – це подружня пара, що уклала шлюб на основі чинного законодавства; по-друге, якщо у подружньої пари народжується дитина (діти), то вони (діти) також є елементом сімейної системи. При народженні дитини у подружньої пари додаються сімейні ролі: окрім ролі чоловік/дружина з'являються ролі батько/матір, або батьки. Так, в інституті сім'ї зароджується інститут батьківства.

Як зазначає Л. Слюсар, інститут батьківства визначає основні формальні й неформальні норми і правила взаємодії між батьками та дітьми в сім'ї, які зумовлені соціокультурним розвитком суспільства, можуть змінюватися по мірі розвитку його інституційної системи, трансформації функцій сім'ї, змінами у її структурі та типах сімейних відносин. Батьківство в сучасній сім'ї у кількісному вимірі відповідає за процес відтворення населення, у якісному – за формування особистості, що відповідає запитам сучасного суспільства [42, с. 26]. Отже, цільове призначення батьківства – народження і виховання дітей. З цієї точки зору батьківство можна розглядати як самостійну підсистему у більшій системі – сім'ї.

У сім'ї крім, так би мовити, «фізичних елементів» – подружжя (батьки) і діти, існують й інші елементи цієї системи – підсистема відносин, сформована на основі почуттів, установок, мотивів, очікувань тощо. Причому підсистема відносин буде характерною як для подружжя, так і для батьківства, але вони можуть відрізнятися за змістом почуттів, установок, мотивів, очікувань. Так, наприклад, між подружжям почуття виражаються в таких характеристиках як позитивне сприйняття один одного, сексуальний потяг і сумісність, ніжність, кохання, довіра тощо. Батьківські почуття виражаються по відношенню до дитини. Як правило вони характеризуються такими властивостями: безумовне прийняття дитини, турбота й піклування про неї, відповідальність і прагнення

всебічно захистити дитину, готовність до самопожертви, підтримка у поєднанні з вимогливістю та дисципліною для формування впевненості дитини [6; 13; 21; 24].

На основі системного підходу у науковій літературі з проблем сім'ї, батьківства, проблем соціалізації і виховання склався доволі широкий підхід щодо розуміння феномену батьківства. Так, у низці проаналізованих наукових праць, батьківство у самому широкому сенсі розглядається у якості складного і багатогранного соціально-психологічного явища, що характеризується: 1) ціннісними орієнтирами подружжя по відношенню до дітей (бажанням їх мати), які включають емоційні переживання батьківства, стиль поведінкової взаємодії; 2) батьківськими установками і очікуваннями. Цей компонент поєднує уявлення людей про себе як про батька/матір в цілому і про батька/матір конкретної дитини; 3) батьківським ставленням до дитини, яке характеризує емоційну взаємодію у батьківсько-дитячих відносинах на кшталт: відсторонені або, навпаки, надмірно прив'язані, що може призвести до гіперопіки, придушенню самостійності дитини, формуванню у неї тривожної прив'язаності до батьків; беззаперечне прийняття дитини чи її відштовхування; партнерські чи домінуючі тощо; 4) батьківськими почуттями у вигляді прояву любові, забезпечення позитивного емоційного фону, емпатії; 5) батьківськими позиціями, що розкриваються в усвідомленні батьківської ролі; 6) батьківською відповідальністю як усвідомленою системою своїх обов'язків по відношенню до дитини на основі нормативно-правової бази та сформованих у суспільстві моральних і соціальних норм [2; 3; 6; 13; 21; 49].

Як стверджує Л. Повалій батьківсько-дитячі взаємини складають одну з найважливіших підсистем у феномені батьківства як цілісній системі, і можуть розглядатися як неперервні, довготривалі і опосередковані віковими особливостями дитини і батьків відношення. Вони виступають важливою детермінантою соціально-психологічного розвитку і процесу соціалізації дитини та визначаються наступними параметрами:

– характером емоційного зв'язку як з боку батьків, так і з боку дитини. З боку батьків емоційний зв'язок проявляється, перш за все, через прийняття дитини і батьківську любов, а з боку дитини – прив'язаність і любов до батьків. Характерною особливістю батьківсько-дитячих відносин у порівнянні з іншими видами міжособистісних стосунків є їх високий ступінь значимості для обох сторін;

– ступенем залученості батьків і дитини у батьківсько-дитячі відносини. Це проявляється в тому, наскільки батьки включені у процес взаємодії з дитиною, проявляють турботу і увагу, цікавляться її справами, знають і допомагають в реалізації її інтересів. А з боку дитини це проявляється в тому, наскільки дитина потребує такої включеності і реагує на її прояви;

– стилем спілкування і взаємодії з дитиною, особливостями прояву батьківського лідерства. Тут дуже важливим є, який спосіб обирають батьки для врегулювання проблемних і конфліктних ситуацій, які засоби соціального контролю і заборон використовують для досягнення поставлених задач у виховному процесі, чи надають необхідну і достатню автономію дитині у прийнятті нею власних рішень [30].

Якщо означені параметри забезпечуються в повній мірі, між батьками і дитиною встановлені гармонійні батьківсько-дитячі взаємини на основі гуманістичного ставлення до дитини, можна говорити про формування у батьків усвідомленого й відповідального батьківства.

Відповідальне батьківство характеризується взаємним емоційним прийняттям, емпатією та емоційною підтримкою дитини з боку батьків; визнанням права дитини на вибір самостійного шляху розвитку та заохочення її автономії; відносинами взаємної поваги, рівноправ'я у прийнятті рішень у проблемних ситуаціях; поступовим перерозподілом функцій контролю з боку батьків на функцію самоконтролю дитини [19; 21].

І, навпаки, порушення системи батьківсько-дитячих стосунків через відсутність одного з параметрів, наприклад, емоційного зв'язку, або гіперопіки

чи надмірного соціального контролю із застосуванням жорстких санкцій, може призвести до дисгармонії взаємовідносин, посилення напруженості, виникнення конфліктів. Така сім'я попадає в зону ризику і потребує превентивного втручання. Несвоєчасно надана превентивна допомога може загострити проблему, перемістити сім'ю із зони ризику в зону безвідповідального батьківства.

Ще одним показником, за яким можна характеризувати батьківство з позицій відповідальне/безвідповідальне, є його функції. Для аналізу функцій батьківства ми звернулися до низки наукових праць, зокрема Т. Алєксєєнко, М. Волошенко, В. Думанської, А. Дутко, О. Лелюх-Степанчук, Л. Слюсар та інших. Так, за визначенням Л. Слюсар функції батьківства – це комплекс обов'язків, дій та ролей, спрямованих на забезпечення повноцінного розвитку, виховання та соціалізації дитини. Вони охоплюють фізичні, емоційні, соціальні та юридичні аспекти. Авторка виокремлює такі батьківські функції: 1) репродуктивна – продовження роду; 2) базова фізична функція – фізична безпека та догляд за життям та здоров'ям дитини; 3) функція соціалізації – підготовка дитини до повноцінного функціонування на правах самостійного і відповідального члена суспільства; 4) економічна – матеріальне забезпечення потреб дитини; виховна – передача життєвих знань, досвіду, культурних та сімейних цінностей; 5) емоційна – проявляється у прийнятті дитини та любові до неї, створенні емоційно комфортної атмосфери для життя і розвитку [42].

На думку О. Бартків, В. Думанської, А. Дутко, якщо функції батьківства виконуються у повному обсязі, можна говорити про феномен усвідомленого (відповідального) батьківства. Це ідеальна модель, де батьки не просто, так би мовити, «закривають потреби» дитини, а роблять це системно, з урахуванням її особистісно-індивідуальних особливостей [13; 14].

Внаслідок такого підходу батьків до виконання своїх функцій формується автономна самостійна особистість. У неї висока самооцінка та відповідальність за власне життя. По мірі її фізичного дорослішання батьки не потрібні їй як опікуни, але залишаються потрібними як близькі люди. Виникає і розвивається

наступність поколінь, де дитина переймає і засвоює здорову модель сім'ї і батьківства, і в майбутньому так само зможе якісно виконувати батьківські функції [42].

Постає слушне питання, чи існує «ідеальне батьківство»? На думку науковців досягти такого ідеалу неможливо. У західній психології навіть існує термін «достатньо хороша матір» (або батьки). Адже виконання функцій у повному обсязі не означає можливості уникнути помилок. Але, якщо батьки здатні визнавати свої помилки і виправляти їх, – це вже високий якісний показник відповідального батьківства.

У контексті дослідження безвідповідального батьківства нас цікавить інший бік батьківських функцій, а саме їх порушення, так звана дисфункціональність батьків. Сучасні українські та зарубіжні науковці (психологи, соціологи, правознавці) розглядають порушення функцій батьківства як ключові передумови або прямі прояви безвідповідального батьківства [4; 26; 46].

Нам важливо зрозуміти, як дисфункціональність переходить у безвідповідальність. Є декілька аспектів такого перетворення. Наприклад, соціально-економічний аспект: дисфункція у формі ухилення від матеріального утримання дитини (несплата аліментів, неправильний розподіл сімейного бюджету, де на дитину «не вистачає» грошей тощо), незабезпечення умов для навчання та розвитку прямо кваліфікується як юридична безвідповідальність [14].

Українське законодавство також ототожнює системне порушення батьківських функцій із невиконанням батьківських обов'язків, тобто з безвідповідальним батьківством, що веде до адміністративної чи кримінальної відповідальності, про що свідчить ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення [20] та ст. 164 Сімейного кодексу України [39].

Так само, якщо розглянути емоційну дисфункцію, то емоційна відстороненість та холодність батьків, коли батьки ігнорують емоційні потреби дитини, позбавляють її емоційної підтримки і батьківської любові визнається як

психологічна безвідповідальність. Ця дисфункція може поступово перерости у деструктивний стиль виховання, який характеризується хаотичним, жорстоким ставленням до дитини.

М. Волошенко та О. Азаркіна виокремили декілька ключових маркерів перетворення батьківської дисфункції на безвідповідальність: 1) відсутність рефлексії, тобто батьки не усвідомлюють наслідків своїх дій для майбутнього дитини; 2) соціальне ухилення, що проявляється у перекладанні функції виховання на школу або бабусь і дідусів; 3) деформація ціннісних орієнтацій батьків, коли пріоритет власних егоїстичних інтересів ставлять над інтересами дитини [11].

Таким чином, дисфункціональність батьківських функцій – це процес (або стан) порушеної системи. Під системою тут розуміється батьківство. Батьківська дисфункціональність скоріше є наслідком батьківської безвідповідальності, ніж її передумовою. Тоді розглянемо причини безвідповідального батьківства.

Формування безвідповідального батьківства – це складний процес, який зазвичай зумовлений поєднанням декількох чинників, що мають внутрішній і зовнішній характер. Серед внутрішніх основне місце займає індивідуально-психологічні властивості особистості батьків, а серед зовнішніх – соціальні умови життєдіяльності сім'ї, а також стан суспільства в цілому.

Індивідуально-психологічні властивості людини – це унікальне поєднання її психічних рис і властивостей, які визначають її поведінку, стиль діяльності та реакції на події. Через них сприймаються всі зовнішні обставини, інтеріоризуються, потім шляхом екстеріоризації переносяться назовні, в реальну поведінку. Навіть у сприятливих соціальних умовах певні риси особистості можуть призвести до дисфункції та формування безвідповідального батьківства.

Як зазначають Г. Дьоміна, О. Лелюх-Степанчук, Є. Потапчук та Д. Карпова та деякі інші науковці, індивідуально-психологічні риси особистості можуть суттєво вплинути на формування як відповідального, так і безвідповідального батьківства. Так, Є. Потапчук та Д. Карпова вказують на такі особистісні риси як психологічна незрілість та інфантилізм, що можуть суттєво вплинути на

формування безвідповідального батьківства. Інфантильні батьки самі залишаються в позиції «дитини», яка потребує опіки. Такі батьки не здатні на самопожертву, ставлять свої інтереси і бажання вище потреб дитини. У них відсутній горизонт планування (звикли жити одним днем), що призводить до ігнорування функцій безпеки та розвитку дитини. Також у їхніх працях детально розглядається зв'язок між локусом контролю особистості та здатністю до відповідального виховання [31].

Емоційний інтелект та емпатія – це фундамент емоційної функції батьківства. При наявності низької емпатії батько/матір нездатні розпізнавати емоції дитини та співпереживати їй. Вони сприймають дитину як об'єкт, який треба одягти, нагодувати, але не відчувають її душевного стану. Внаслідок нерозвинутої емпатії формується емоційна депривація. Батьки можуть виконувати фізичну функцію захисту життя і здоров'я дитини, матеріальну функцію, але повністю ігнорують психологічну, емоційну функцію, що трактується науковцями як латентна безвідповідальність. А такі риси як агресивність і жорстокість ведуть до авторитарного, насильницького стилю виховання, при якому відповідальність підміняється тотальним контролем або фізичним покаранням [24].

Серед особистісних чинників, які так само, як й індивідуально-психологічні риси, дуже сильно впливають на формування безвідповідального батьківства, виступають різні форми залежностей: алкоголізм, наркоманія тощо. Вони руйнують систему цінностей батьків, коли дитина починає сприйматися як тягар, що заважає задовольнити свої залежності.

Велика кількість сімей, які проживають в Україні, що перебуває у стані війни, постійно переживають хронічний стрес, а дехто з батьків через це знаходиться у стані важкої депресії. Все це також може вплинути на батьківсько-дитячі відношення та призвести до емоційної апатії щодо дитини.

Таким чином, ми розглянули вплив особистісних чинників, які можуть сприяти формуванню безвідповідального батьківства. Серед них найбільш вагомими є індивідуально-психологічні риси особистості батьків: інфантилізм,

низький рівень емоційного інтелекту та емпатії, жорстокість, а також хронічний стрес, який спричиняє важкий стан депресії.

Соціокультурні чинники – це сукупність соціальних (соціальна структура суспільства, соціальні відношення, соціально-економічний розвиток тощо), культурні (цінності, норми, традиції) елементів, які впливають на поведінку людей, формування їх світогляду, прийняття рішень та розвиток суспільства в цілому. Вони визначають мотиви, ціннісні орієнтири, уклад життя та ставлення до змін [40].

Вплив соціокультурних чинників на формування безвідповідального батьківства є комплексним питанням, де індивідуальна поведінка батьків тісно переплітається з установками та станом усього суспільства. Українські науковці, такі як Л. Артюшкіна, А. Поляничко, М. Волошенко, Н. Кальченко та інші, які досліджували фактори, що впливають на формування батьківства [10], проблеми сирітства [5] та соціального сирітства [17], систему профілактики соціального сирітства в діяльності соціального працівника [26], систему виховання в різних типах сімей [42] серед основних соціальних чинників називають такі:

– економічна нестабільність у суспільстві, коли суспільство перебуває у стані тривалої кризи (війна, гіперінфляція, безробіття тощо), виникає ефект пригніченого мислення. В такій ситуації батьки змушені багато працювати, часто на декількох роботах, що веде до їх фізичного та емоційного виснаження. Цей постійний стрес дорослих робить їх байдужими до потреб дітей, дратівливими. В таких умовах функція захисту руйнується першою. Вони можуть «зриватися» на дітях аж до застосування фізичного насильства [42];

– криза цінностей та формування «культури споживання». Цей чинник з’являється і починає впливати, якщо у суспільстві домінує ідеологія швидкого успіху, гедонізму та індивідуалізму (ми ще молоді, треба пожити для себе і тому подібне), то народження дитини може сприйматися як певна перешкода до задоволення власних потреб та забезпечення комфорту або для реалізації кар’єри. Така культура призводить до формування психологічного відчуження – батьки

забезпечують дитину матеріально (наче «відкуповуються» від неї), але ігнорують емоційну та виховну функції [51];

– соціальна аномія та руйнація соціальних норм. Даний чинник проявляється, якщо суспільство толерує насильство («б'є – значить любить», «виховувати треба різкою»), толерує зневагу до слабших, безвідповідальність у політиці/бізнесі, то це дзеркально відбивається й на сім'ї [46].

Деякі дослідники у якості соціокультурних чинників також називають раннє або небажане батьківство. Наприклад, якщо дитина з'явилася внаслідок випадкових зв'язків або тиску оточення, то тоді, як правило, батьки не відчувають з нею емоційного зв'язку.

Структурні проблеми сім'ї, пов'язані із розлученням батьків, розглядаються як соціальний чинник формування безвідповідального батьківства. В цьому випадку дитина часто «стає зброєю» або «заручником» у протистоянні батьків, що веде до ігнорування її безпосередніх інтересів [23].

Таким чином, проаналізувавши наукові джерела, можемо зробити висновок, що крім індивідуально-особистісних чинників загальний стан суспільства є тим макросередовищем, яке або стимулює батьків до відповідальності, або створює умови, за яких безвідповідальне батьківство може стати масовим явищем. Суспільство може деформувати інститут сім'ї і батьківства через економічні негаразди та ціннісні й інституційні зміни, якщо воно створює умови, де бути відповідальними батьками – це важко й дорого. Внаслідок цього кількість дисфункціональних сімей буде тільки зростати.

Безвідповідальне батьківство запускає ланцюгову реакцію проблем, які охоплюють не лише одну дитину, а й суспільство в цілому. Це явище має «відкладений ефект», тобто справжню ціну безвідповідальності суспільство відчує через 10-15 років. Одним з таких прикладів є відтворення моделі «нещасливої сім'ї». Діти, які не бачили прикладу відповідальності, часто копіюють поведінку батьків. Вони створюють власні сім'ї, де панує та сама байдужість або насильство. Так проблема стає хронічною для цілих поколінь одного роду – трансгенераційна проблема.

Також негативним наслідком безвідповідального батьківства є соціальне сирітство. Його специфіка полягає в тому, що дитина має біологічних батьків, але вони з різних причин не виконують своїх обов'язків, що змушує державу брати на себе опіку над дитиною. Соціальне сирітство не стається миттєво. Це процес, який проходить через кілька етапів. На початках батьки перестають цікавитися внутрішнім світом дитини, відстороняються від неї, що проявляється в емоційному відчуженні. З часом це може набути більш глибокого відчуження – аж до ігнорування потреб дитини – неглекту. На цьому етапі вже спостерігається нехтування прямими батьківськими обов'язками: дитину не годують належним чином, не лікують, не купують одяг, вона не відвідує школу. Третій етап характеризується повною відсутністю виховного впливу, що призводить до девіантної поведінки дитини. На цьому етапі проблема стає очевидною для зовнішнього оточення. Факт неналежного ставлення фіксується органами опіки. Як правило, на цьому етапі відбувається позбавлення батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення прав через загрозу її життю [5; 26].

У загальному підсумку зазначимо – безвідповідальне батьківство є не лише індивідуальним вибором, але й симптомом хвороби всього суспільного організму. Безвідповідальне батьківство призводить до зростання підліткової злочинності, ранньої алкоголізації та наркотизації. Крім того, це стає економічним тягарем для держави. Кожна дитина, яка через безвідповідальність батьків опиняється в системі державного догляду або вступає в конфлікт із законом, потребує значних бюджетних витрат. Втрачається людський капітал у масштабах країни.

2.2. Аналіз змісту технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства

Сутність превенції (від лат. *praevenio* – випереджаю, запобігаю) означає не просто боротьбу із наслідками якоїсь проблеми, а й активне втручання у процес до того, як проблема виникне або стане неконтрольованою. Превенція

спрямована на те, щоб виявити та нейтралізувати суть проблеми. Наприклад, у випадку з безвідповідальним батьківством, це може бути боротьба з бідністю, психологічною незрілістю батьків або відсутністю у них знань про розвиток дитини.

У науковій літературі та практиці соціальної роботи терміни «превенція» та «профілактика» часто вживаються як синоніми, але сучасна соціальна робота все більше схиляється до технологій превенції через їх ширший та активніший зміст. Відмінність соціальної превенції від профілактики полягає у векторі та глибині втручання і закладається вже на рівні мети. Так, наприклад, якщо метою соціальної профілактики є недопущення виникнення конкретної проблеми (алкоголізму, насильства, правопорушень), то превенція ставить собі за мету створити умови, за яких проблема не зможе розвинутися, посилюючи ресурси людини або сім'ї. Щодо вектору втручання: вектор соціальної профілактики спрямований на усунення причини девіації, а вектор соціальної превенції – на розвиток позитивного потенціалу, наприклад розвиток психологічної стійкості батьків, розвиток виховних навичок, відповідальності тощо.

Таким чином, соціальна превенція вважається сильнішою стратегією ніж профілактика.

Технології соціальної превенції базуються на активних випереджальних діях. Вони не просто усувають негативні прояви безвідповідального батьківства, а скоріше запобігають його виникненню шляхом створення умов для розвитку позитивного потенціалу, тому що орієнтовані на дію заздалегідь, ще до появи перших симптомів неблагополуччя у сім'ї. Технології соціальної превенції належать до нового напрямку в соціальній роботі, який отримав назву ресурсного підходу. Сутність даного підходу полягає в тому, щоб зосереджуватися на ресурсах і компетенціях клієнта. Замість того, щоб забороняти безвідповідальну поведінку, піддавати її стигматизації, технології соціально превенції вчать батьків бути успішними, розвивають їхню впевненість та соціальні зв'язки [18]. Таким чином превенція в соціальній роботі розглядається як комплексний процес, що включає 1) соціалізацію, 2) адаптацію, 3) інтеграцію.

Соціалізація передбачає навчання батьківству, опанування нових соціальних ролей батька/матері. Технологія навчання батьківству – це один із найефективніших методів первинної та вторинної превенції. Її суть не в тому, щоб «читати моралі», а в тому, щоб сформувати конкретні психологічні та практичні навички батьків. Компоненти та етапи цієї технології розпочинаються із формування батьківської ідентичності (хто я як тато/мама?). Часто батьки поводяться безвідповідально, бо не змогли опанувати ці ролі. Технологія навчання включає усвідомлення мотивації, прийняття нової ролі, робота з власним дитячим досвідом: опрацювання травм, щоб не переносити модель поведінки своїх (можливо, теж безвідповідальних) батьків на власну дитину [44].

Технологія навчання батьківству є універсальною, тому її впроваджують на різних рівнях суспільного життя – від медичних установ до соціальних служб, служб у справах дітей і закладів освіти. Найкращій результат ця технологія може дати, якщо її застосовувати в жіночих консультаціях та пренатальних центрах, де започатковуються Школи майбутніх батьків і навчають не лише догляду за немовлям, а й психологічній готовності до батьківства. Крім того її використовують сімейні психологи у консультативних центрах. Заклади освіти також є хорошим майданчиком для впровадження даної технології. Під час виховних заходів або в окремих навчальних курсах за вибором студентів, наприклад «Етика і психологія сімейного життя» або «Підготовка молоді до сімейного життя» тощо, дана технологія буде цілком доречною. Інструментами можуть бути рольові ігри, рефлексії, моделювання батьківсько-дитячих відносин і тому подібне. Служби у справах дітей використовують дану технологію для навчання батьків-вихователів, прийомних батьків та опікунів. Навчання батьківству проводять навіть у місцях позбавлення волі для засуджених, які мають дітей, щоб зберегти соціальні зв’язки та підготувати їх до повернення в родину.

Таким чином, технологія навчання батьківству є ефективним інструментом соціальної превенції, що дозволяє перейти від пасивного контролю до активної підтримки сім’ї. Вона забезпечує не лише формування необхідних психолого-

педагогічних компетенцій батьків, а й допомагає їм усвідомити свою роль, зміцнити емоційний зв'язок із дитиною та розірвати коло спадкової безвідповідальності, що в кінцевому результаті є найефективнішим способом запобігання соціальному сирітству.

Етап адаптації в системі соціальної превенції є критичним, оскільки саме на цьому етапі сім'я або особистість вчаться виживати та конструктивно діяти в нових або мінливих умовах, наприклад, народження дитини, втрата роботи, розлучення чи переїзд.

Цей етап включає такі конкретні соціальні технології як технологія соціального супроводу. Як правило дана технологія використовується у тих сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставинах. Це індивідуальна робота з сім'єю безпосередньо в її життєвому середовищі. Соціальний працівник допомагає батькам налагодити побут, правильно розподілити бюджет та встановити режим дня після появи дитини або в період кризи. Головна мета цієї технології – «довести» сім'ю до стану самостійності. Головним інструментом є тренінгу життєвих навичок (Social Skills Training), тобто навчання конкретним діям у нових обставинах. Зміст технології – тренування навичок тайм-менеджменту для молодих мам, навичок пошуку роботи, ефективної комунікації в конфліктних ситуаціях. Кінцевий результат – підвищити «гнучкість» батьків, щоб вони могли швидко підлаштовуватися під потреби дитини, що росте.

У більш складних випадках, наприклад, розлучення, можна застосувати технологію кризового втручання. Її зміст передбачає надання негайної психологічної допомоги, мобілізацію внутрішніх ресурсів батьків для вирішення нагальних проблем. В ході її реалізації необхідно зняти гостроту стресу, щоб батьки не втратили контроль над виконанням своїх обов'язків навіть в момент або після розлучення. Інструментом даної технології може бути медіація. Її зміст полягає у тому, щоб допомогти батькам домовитися про спільне виховання дитини в умовах роздільного проживання; знизити рівень конфліктності, щоб дитина не стала жертвою змін у структурі сім'ї [48].

Етап інтеграції у соціальній превенції безвідповідального батьківства є завершальним і найскладнішим. Він передбачає повне включення сім'ї (або окремого батька/матері) у життя громади та відновлення їх як повноцінних суб'єктів соціальних відносин. Якщо адаптація – це про те, як «вижити» в нових умовах, то інтеграція – як «стати частиною цілого» і відчувати себе впевнено.

Етап інтеграції передбачає застосування таких технологій як технологія залучення до місцевої громади (Community Building). Відомо, що батьки, схильні до безвідповідальності, часто живуть в ізоляції, щоб приховати цю девіацію. Зміст технології Community Building полягає у залученні сім'ї до локальних заходів, свят, волонтерських проєктів чи громадських ініціатив. В ході такого залучення планується подолати у батьків соціального відчуження та сформувати почуття приналежності до соціуму.

Ще однією технологію у цьому ж напрямку може бути технологія мережевої роботи, тобто створення навколо сім'ї мережі підтримки з професіоналів та непрофесіоналів. Зміст даної технології полягає у встановленні стійких зв'язків із сусідами, родичами, школою, гуртками, де навчається дитина. Внаслідок чого створюється система природного соціального контролю та взаємодопомоги, щоб сім'я не залишалася наодинці зв своїми проблемами [29].

Як на нашу думку, найбільш активною, а від того й ефективною технологією, є технологія активізації внутрішніх ресурсів. Її основна ідея передбачає перехід від позиції «отримувача допомоги» до позиції «творця власного життя». Метою технології активізації внутрішніх ресурсів є формування внутрішньої стійкості, коли зовнішній нагляд соціальних служб стає непотрібним, а зміст передбачає делегування батькам відповідальності за прийняття важливих рішень щодо життя дитини та сім'ї.

Арсенал інструментів даної технології доволі широкий. Наведемо декілька прикладів. 1) Метод «Картування ресурсів». Це візуальний інструмент, де разом із батьками малюється схема їхніх зв'язків. Це допоможе виявити приховані опори: забуті друзі, родичі, хобі, професійні навички або державні установи, якими сім'я не користується. В результаті батьки побачать, що вони не самотні й

мають на що спиратися. 2) Наступний інструмент – це мотиваційне інтерв'ювання. Це така спеціальна техніка спілкування, спрямована на подолання амбівалентності (вагання). Соціальний працівник не переконує «ти маєш змінитися», а ставить запитання так, щоб батьки самі озвучили аргументи на користь змін, наприклад, «Що хорошого станеться у вашому житті, якщо ви почнете проводити з дитиною більше часу?». Внутрішня мотивація стає власною ідеєю батьків, а не нав'язаною ззовні. 3) Тренінг самовпевненості та асертивності. В ході такого тренінгу відпрацьовуються навички захищати свої права без агресії, впевнено висловлювати потреби та приймати рішення. В результаті відбувається зникнення комплексу «жертви обставин». Ці інструменти працюють на зміну внутрішньої установки з «я нічого не можу змінити» на «я маю сили та знання, щоб зробити життя моєї дитини кращим». Етап інтеграції вважається успішним, коли сім'я перестає бути «клієнтом» соціальних служб і стає активним, самостійним та відповідальним членом громади [18].

Таким чином, аналіз змісту технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства дає змогу зробити висновок, що це не просто набір обмежувальних заходів, а цілісна система випереджального впливу. Її ефективність базується на поетапному переході від навчання та підтримки до повної інтеграції сім'ї в соціум.

Підсумовуючи даний підрозділ, можна виділити такі ключові аспекти:

– пріоритет превенції над профілактикою, акцент зміщується з виправлення помилок на активне формування батьківської компетентності та розвиток внутрішніх ресурсів сім'ї ще до моменту виникнення кризи;

– технологічна системність – процес охоплює три критичні етапи: соціалізацію (навчання ролі батька/матері); адаптацію (вміння пристосовуватися до змін та долати стрес); інтеграцію (стале включення сім'ї в життя громади);

– гуманістична спрямованість, яка передбачає використання інструментів активізації внутрішніх ресурсів і перетворює батьків із пасивних об'єктів нагляду на відповідальних суб'єктів, здатних самостійно забезпечувати добробут дитини;

– подолання соціальних ризиків – впровадження цих технологій є головним запобіжником соціального сирітства та руйнівних соціальних наслідків безвідповідального батьківства.

Отже, соціальна превенція є найбільш гуманним та економічно вигідним шляхом збереження родини, оскільки вона спрямована на створення умов, за яких відповідальне батьківство стає природною нормою життя, а не результатом зовнішнього примусу.

2.3. Специфіка соціальної превенції безвідповідального батьківства в системі соціальної роботи

Для ґрунтовного розкриття теми специфіки соціальної превенції безвідповідального батьківства варто спиратися на три групи джерел: нормативно-правові акти, державні стандарти та наукові і науково-методичні праці вчених і практиків.

Нормативно-правова база – це фундамент, який визначає обов'язки батьків та повноваження соціальних служб і служб у справах дітей. Серед основних нормативно-правових актів ми виділили такі: 1) Сімейний кодекс України, особливо ст. 150, яка окреслює обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини [39]; 2) Закон України «Про охорону дитинства», який визначає права, обов'язки та відповідальність батьків за розвиток дитини [34]; 3) Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю – регламентує основи соціальної профілактики та підтримки вразливих сімей [36]; 4) Закон України «Про соціальні послуги», котрий встановлює види та порядок надання допомоги сім'ям у складних життєвих обставинах [35]; 5) Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», в якому визначені правові засади захисту дітей від насильства в сім'ї, що часто є крайнім проявом безвідповідального батьківства [32], та деякі інші.

Специфічним, на наш погляд, є те, що нормативно-правова база України розглядає соціальну превенцію безвідповідального батьківства як системну

діяльність, спрямовану на запобігання складним життєвим обставинам (СЖО) та захист прав дитини. Так, у Сімейному кодексі України зазначається, що «сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки (Ст. 3) [39]. І як зазначається в кодексі, подружжя вважається сім'єю навіть тоді, коли дружина або чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. [39].

Ключове, на що звертається увага, при характеристиці сім'ї, – це не тільки спільне проживання та побут, а взаємні права і обов'язки. В структурі сім'ї, в частині обов'язків, одними з центральних є батьківські обов'язки, котрі базуються на уявленнях подружжя про ролі батька/матері. У попередніх підрозділах всебічно охарактеризовано, що трапляється, коли порушуються батьківські функції і не виконуються батьківські обов'язки, і які соціальні наслідки це має як для дитини, так і для суспільства в цілому. Тому, сьогодні перед фахівцями з соціальної роботи постає серйозне питання щодо організації роботи із сім'єю так, щоб бути гнучкими і мобільними в обранні технологій і методик та враховувати особливості різних категорій сімей [1].

Соціальна робота з сім'ями окреслена в Законі України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». Цим документом визначено ключові завдання, права та обов'язки суб'єктів соціальної роботи, основні принципи здійснення соціальної роботи з сім'ями, зміст роботи та напрями державної політики у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю [36].

Виходячи з того, що в багатьох законодавчих актах, зокрема в Законі України «Про соціальні послуги», «Про запобігання та протидію домашньому насильству» тощо, говориться про системну діяльність, ми вважаємо, що важливо налагоджувати конструктивну взаємодію різних державних і недержавних організацій, які мають різноманітні ресурси щодо підтримки сімей, розвивати громади, дружні до дитини, через надання доступних послуг усій сім'ї.

З точки зору соціальної превенції в соціальній роботі також важливим є запобігання проблемам, адже не вирішені вчасно, вони мають тенденцію до поширення та поглиблення, що може призвести до руйнації сім'ї, зростання соціального сирітства [17].

Тож ключове, на що ми звертаємо увагу при визначенні специфіки соціальної превенції в системі соціальної роботи, полягає у переході від реагування на наслідки (найтяжчим наслідком безвідповідального батьківства є вилучення дитини із сім'ї) до проактивної роботи, а саме: раннього виявлення ризиків, формування батьківської компетентності та зміни ціннісних орієнтацій молоді. Тут представники соціальних служб спираються на Державний стандарт соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, який містить чіткі вимоги до обсягу та змісту послуг. А також на Порядок здійснення соціального супроводу сімей, який деталізує механізм виявлення сімей з ризиками та координацію міжвідомчої взаємодії.

Охарактеризуємо деякі ключові особливості превентивної діяльності соціального працівника в системі соціальної роботи щодо упередження формування безвідповідального батьківства. Як вже неодноразово зазначалося, починаємо із раннього виявлення. Наприклад, до служби у справах дітей надходить інформація з пологового будинку про жінку, яка має намір відмовитися від новонародженої дитини. У службі формується мультидисциплінарна команда у складі психолога, соціального працівника, соціального педагога, правника, куди також може бути доєднаний лікар дитячого відділення пологового будинку. Разом мультидисциплінарна команда розробляє план заходів. Психолог надає екстрену консультацію молодій матусі, яка знаходиться у післяпологовій депресії, працює з її емоційним станом, надає первинну психологічну допомогу. Соціальний працівник виявляє соціальні умови сім'ї такої жінки. Можливо сім'я знаходиться у складних життєвих обставина, які це обставини, визначає ступінь індивідуальних потреб сім'ї, розробляє і пропонує жінці програму супроводу щодо подолання СЖО. Соціальний педагог пропонує програму підвищення

педагогічних компетентностей молодої матусі, а правник надає юридичну допомогу, як діяти в таких умовах.

Описана нами діяльність називається технологія ведення випадку (Case Management) [7]. Дійсно, не кожного дня трапляються такі ситуації. Хоча сказати, що вони унікальні, одиничні – теж було б неправильно. Сьогодні, у період війни та економічної скрути такі ситуації частішають. Ведення випадку передбачає індивідуалізацію такої роботи, яка зосереджується на конкретній людині або сім'ї з їхніми унікальними потребами. По-друге, комплексність. Тому й запропонована робота мультидисциплінарної команди, коли вирішення проблеми забезпечується не однією послугою, а цілим пакетом заходів (медичних, юридичних, психологічних). Робота мультидисциплінарної команди регулюється Законом України «Про соціальні послуги», зокрема Ст. 23, п.1 [35]. Саме ведення випадку дозволяє не просто констатувати проблему, а системно супроводжувати конкретну сім'ю (батька/матір), поки вони не відновлять здатність самостійно піклуватися про дитину.

Раннє виявлення безвідповідального батьківства також передбачає роботу соціальних служб в громаді. Оскільки кадровий склад соціальних служб обмежений, соціальних працівників не так багато, то в громадах створюються мережі суб'єктів виявлення. Це можуть бути керівники ОСББ, квартальних комітетів, вчителі та керівники шкіл, і просто активні громадяни, які бачать дитину щодня. Вони надають інформацію до соціальних служб, дільничних інспекторів, якщо помічають, що дитина занедбана, голодна, втомлена, ходить у неохайному одязі, має ознаки тривожності або вже були зафіксовані випадки домашнього насильства. Так виявляються категорія сімей, які належать до групи ризику. Як тільки надходить сигнал, соціальна служба зобов'язана протягом 3-х робочих днів провести початкову оцінку потреб сім'ї. Це стандартизований опитувальник, який допомагає зрозуміти: батьки «не хочуть» чи «не можуть» виконувати свої обов'язки, наприклад, через брак грошей, хворобу чи відсутність виховних компетентностей [17].

Таким чином, у результаті раннього виявлення сім'ї з групи ризику чи кризової сім'ї замість вилучення дитини, громада пропонує сім'ї соціальний супровід соціального працівника, гуманітарну допомогу або будь-які інші соціальні послуги.

Наступним кроком після раннього виявлення є соціальне інспектування. Специфіка соціального інспектування полягає в тому, що це не просто перевірка побуту, а інструмент контролю та оцінки безпеки дитини безпосередньо в місці її проживання. Головними особливостями соціального інспектування є відвідання за місцем проживання дитини. Це, так звана, робота «в полі», тобто вдома у сім'ї, що дозволяє побачити реальний стан справ, який батьки можуть приховати під час візиту до офісу служби. Тут можна перевірити наявність продуктів у холодильнику, сезонного одягу, спального місця для дитини, санітарний стан будинку, квартири тощо. Під час такого візиту соціальний працівник може оцінити, чи існує небезпека для життя і здоров'я дитини, умови для її розвитку і подібне. Соціальне інспектування може проводитися як планово, так і без попередження, якщо, наприклад, від мережі виявлення поступила інформація про неналежний догляд за дитиною. За результатами інспектування готується юридично визнаний документ – Акт обстеження житлово-побутових умов та умов для розвитку дитини. Він може стати підставою для взяття сім'ї на облік СЖО або у складних випадках термінового вилучення дитини із сім'ї та подання позову до суду про позбавлення батьківських прав або обмеження прав [27].

Таким чином, соціальне інспектування може розглядатися як специфічний метод виявлення прихованих проблем, наприклад, хронічного алкоголізму батьків. Разом з тим, соціальне інспектування може бути поєднанням контролю та підтримки кризової сім'ї. Тобто, з одного боку, фахівець виступає як перевіряючий, а з іншого – він може налагодити контакт із батьками, щоб зрозуміти причину проблем, наприклад, мама не готує їсти, бо зламалася плита, а грошей немає, чи вона в депресії, чи щось іще [45].

Специфікою соціальної превенції безвідповідального батьківства в системі соціальної роботи є робота з так званими «м'якими» маркерами, тобто ранніми ознаками. Мова йде про симптоми, які ще не є проявами безвідповідального батьківства, але свідчать про ризик його виникнення. До таких соціальних маркерів може бути віднесені ізоляція сім'ї, тобто її надмірна замкнутість, відмова від спілкування з сусідами, з родичами. Такі маркери проявляються на рівні громади або на рівні закладу освіти, коли батьки рідко відгукуються на звернення вчителів, майже ніколи не відвідують батьківські збори, не спілкуються з іншими батьками і не беруть участі у шкільних і класних заходах.

Крім зазначеного маркеру, призвести до кризи, а потім появи безвідповідального батьківства може конфліктне розлучення батьків. Подружжя, що розлучається, щоб допекти один одному, помститися, роблять дітей заручниками цієї ситуації. При цьому, якщо дитина зберігає прихильність до обох батьків, то ображена мати/батько починає так само мститися дитині: «нехай тобі батько/матір щось купує, дає гроші, кормить, піклується про тебе…» або маніпулювати дитиною, щоб вона зненавиділа іншого.

Соціальна робота при конфліктному розлученні є класичною соціальною превенцією. Тут ще немає прямого насильства чи голодної дитини, але є високий ризик психологічної травми та втрати батьківського контролю.

Специфіка роботи в такій ситуації включає декілька кроків. По-перше, зміна фокусу уваги розлученого подружжя від «дружина/чоловік» до «батько/мати». Тут головне завдання соціального працівника полягає в тому, щоб допомогти батькам розмежувати їхні особисті образи та батьківські ролі. Соціальний працівник виступає нейтральною стороною – медіатором, який допомагає укласти «батьківський договір». Це неофіційний документ, але у деяких випадках може бути нотаріальним, де прописано не лише аліменти, а й графік прогулянок, навчання та способи ухвалення рішень щодо дитини та її життя. По-друге, соціальний працівник проводить паралельне консультування, тобто працює окремо з матір'ю та окремо з батьком, щоб знизити градус напруги перед спільною зустріччю. І, по-третє, обов'язково треба проводити роботу з

дитиною, робити діагностику її емоційного стану, дати відчути дитині, що вона жодним чином не винна у розлученні батьків і що вони обидва її люблять.

Якщо ж конфлікт загострюється, наприклад, батько не віддає дитину після прогулянки або мати перешкоджає зустрічам, соціальний працівник залучає представників інших інституцій (органів опіки та піклування, служб у справах дітей, представників виконавчих служб тощо) для офіційного встановлення графіку зустрічей.

Отже, у роботі з м'якими маркерами соціальний працівник діє не як контролер, а як фасилітатор. Якщо вчасно не втрутитися на етапі конфліктного розлучення, через рік сім'я може потрапити в категорію СЖО через депресію матері, девіантну поведінку дитини або повну відсутність фінансової підтримки з боку батька.

Таким чином, специфікою соціальної превенції безвідповідального батьківства в системі соціальної роботи є її комплексний та проактивний характер, що базується на поєднанні раннього виявлення сімейної неблагополучності з технологією мультидисциплінарного ведення випадку. Основні складові цієї специфіки полягають у пріоритеті збереження сімейного середовища, коли діяльність спрямована не на вилучення дитини, а на зміцнення батьківського потенціалу через індивідуальні заходи підтримки. Ефективність превенції залежить від злагодженої роботи суб'єктів виявлення м'яких маркерів та фахівців соціальних служб, а також від поєднанні підтримки та контролю під час здійснення соціального інспектування та організації соціального супроводу, що допомагає родині подолати кризу.

У фокусі уваги мають бути, в першу чергу, інтереси дитини – будь-яке втручання має на меті створення безпечних і сприятливих умов для розвитку особистості дитини в межах рідної сім'ї. Такий підхід дозволяє трансформувати соціальну роботу з моделі «гасіння пожежі» у модель стратегічного управління ризиками, що є найбільш гуманним і економічно вигідним шляхом розвитку сім'ї.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що соціальна превенція безвідповідального батьківства є багаторівневою системою, яка еволюціонувала від епізодичного втручання до комплексної технології управління ризиками. Розгляд сутнісних характеристик даного феномену засвідчив, що безвідповідальне батьківство не є простою проблемою, а виникає як наслідок переплетення психологічної незрілості батьків, соціально-економічного тиску та деформації ціннісних орієнтацій суспільства. Це зумовлює тяжкі наслідки для дитини – від розвитку девіантної поведінки до глибокої соціальної дезадаптації.

На теперішній час розроблено достатньо ефективних технологій превенції безвідповідального батьківства, які дозволяють структурувати допомогу родині на різних етапах – від раннього виявлення до стійкої стабілізації сімейних стосунків.

Специфіка соціальної роботи у цьому напрямку діяльності полягає в переході до проактивної моделі: замість реагування на факти порушення прав дитини, акцент зміщується на роботу з «м'якими маркерами». Ефективність такої роботи забезпечується мультидисциплінарним підходом, де фахівець із соціальної роботи виступає координатором зусиль громади, медицини та освіти.

Загалом, превенція безвідповідального батьківства в сучасних умовах – це не лише контроль за безпекою дитини, а насамперед технологія підтримки та розвитку батьківського потенціалу, що є головним ресурсом для забезпечення найкращих інтересів дитини в межах рідної сім'ї.

Таким чином, у другому розділі здійснено теоретичний аналіз сутності феномену безвідповідального батьківства, структуровано існуючі превентивні технології та визначено специфіку їх реалізації в сучасній системі соціальної роботи. Це дозволило сформулювати такі висновки. 1) Дослідження феномену безвідповідального батьківства довело, що воно є багатоаспектним деструктивним явищем, яке виникає внаслідок деформації ціннісно-мотиваційної, когнітивної та діяльнісної сфер особистості батьків. Серед причин зазначені мікросоціальні (деструктивний досвід у батьківській родині, порушення міжгенераційних зв'язків), особистісно-психологічні (інфантилізм,

низький рівень емпатії, адиктивна поведінка) та макросоціальні (економічна нестабільність, тривалий стрес в умовах війни). Соціальні наслідки проявляються у зростанні масштабів соціального сирітства, дитячої бездоглядності, девіантної поведінки підлітків та трансляції моделі безвідповідального батьківства на наступні покоління. 2) Систематизація та аналіз змісту технологій соціальної превенції засвідчили, що превентивний процес має будуватися як чітко алгоритмізована діяльність із використанням різнорівневого інструментарію. 3) Виявлення специфіки соціальної превенції в системі соціальної роботи дозволило визначити її сучасну парадигму – перехід від домінуючих раніше технологій «контролю та покарання» до технологій підтримки, партнерства та розвитку життєстійкості сім'ї.

Отже, теоретичний аналіз підтвердив, що технології соціальної превенції безвідповідального батьківства є складними соціальними системами, які вимагають диференційованого підходу, високої міжвідомчої координації та спрямованості на активацію внутрішнього потенціалу родини.

РОЗДІЛ 3
ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ БЕЗВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА

3.1. Аналіз діяльності організацій з профілактики безвідповідального батьківства

Практичне дослідження технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства спрямоване на запобігання соціальному сирітству, формуванню усвідомленого батьківства та мінімізацію ризиків для розвитку дитини.

Прикладним методом даного дослідження обрано експертне опитування. Експертне опитування – це метод збору первинної інформації шляхом звернення до фахівців, які мають глибокі знання та практичний досвід у сфері захисту дитинства, соціальної роботи та сімейної політики [8].

Ми вважаємо, що даний метод є найбільш доречним для дослідження технологій соціальної превенції, оскільки він дозволяє вийти за межі простої статистики та зрозуміти специфіку соціальних процесів. Як ми вже неодноразово вказували, безвідповідальне батьківство часто є прихованим явищем, адже батьки рідко визнають свою некомпетентність, а діти не завжди можуть її оцінити. Тому, залучення батьків до опитування або інтерв'ювання може не дати бажаного результату: по-перше, тому, що в нас не було доступу до такої категорії батьків, по-друге, ми не впевнені, що вони зголосилися б взяти участь у такому опитуванні, і, по-третє, навряд чи батьки визнали б себе безвідповідальними чи некомпетентними. В той же час, експерти можуть підтвердити, чи працює конкретна технологія (наприклад, соціальний супровід) в реальних українських умовах. Експертне опитування допомагає зрозуміти, які інструменти є дієвими, а які існують лише «на папері», яких ресурсів (матеріальних, кадрових тощо) не вистачає для реалізації превенції.

Експерти мають доступ до кейсів, які є конфіденційними. Узагальнюючи свій досвід, вони можуть передати нам знання про типи сімейного неблагополуччя, не розголошуючи персональних даних, але зберігаючи глибину розуміння проблеми. Посилаючись на ці аргументи, ми й зупинилися на експертному опитуванні.

Для реалізації прикладного дослідження нами була розроблена анкета (Див. Додаток А). Вона має напівструктурований характер і складається з 4-х тематичних блоків, що дозволяє комплексно проаналізувати об'єкт дослідження, три з яких мали суто змістовний характер, і один блок – інформація про експерта. Докладніше про блоки: 1-й блок контекстуального аналізу (оцінка актуальності). Він спрямований на виявлення експертної думки щодо динаміки проблеми безвідповідального батьківства та ієрархії чинників (економічних, психологічних, воєнних), що її спричиняють. Це дозволяє встановити емпіричне підґрунтя дослідження. 2-й блок – технологічний (оцінка інструментарію). Цей блок є центральним у дослідженні. Він містить запитання щодо ефективності конкретних технологій соціальної роботи (кейс-менеджменту, супроводу, медіації тощо). Використання шкалювання (5-бальної шкали) дозволяє перевести якісні оцінки експертів у кількісні показники. 3-й блок прогностично-конструктивний, який орієнтований на виявлення «вузьких місць» у системі соціальної превенції (бар'єрів) та пошук перспективних напрямів модернізації технологій. Відкриті запитання в цьому блоці дають можливість експертам надати авторські пропозиції. 4-й блок, як вже зазначалося, соціально-демографічний. Містить дані про фах, посаду та стаж професійної діяльності експерта, що підтверджує компетентність експертної групи та достатній рівень валідності отриманих результатів.

У якості експертів були обрані фахівці відділів соціальної роботи Шевченківського, Хортицького, Заводського районів Запорізького міського Центру соціальних служб (соціальні працівники, психологи), фахівці відділу з питань сімейних форм виховання Служби у справах дітей по Хортицькому району м. Запоріжжя, фахівці Департаменту соціального захисту населення

Запорізької області (Широківської громади), ювенальні поліцейські Шевченківського та Дніпровського відділень Головного управління Національної поліції в Запорізькій області, які вивчають житлово-побутові умови проживання неповнолітніх у родинах, що перебувають на обліку, спосіб життя і поведінку батьків, а також надавачі соціальних послуг ГО «Академія розвитку особистості». Всього в опитуванні взяли участь 20 експертів, які бачать ситуацію з боку, об'єктивно фіксуючи симптоми та наслідки проблеми. Соціально-демографічні характеристики експертів представлені нижче у IV блоці.

Таким чином, результати, отримані в ході даного дослідження, подаються як узагальнена аналітика на основі відповідей експертів – фахівців соціальної сфери.

Аналіз причин та динаміки (Блок I). Динаміка: 65% експертів констатують зростання випадків безвідповідального батьківства. Головним деструктивним фактором названо вплив війни (стрес, тривала розлука сімей, ПТСР), що потіснив традиційну причину – алкогольну залежність. Серед чинників на перше місце експерти поставили психологічну незрілість батьків (75%) та педагогічну некомпетентність (60%), що доводить: проблема лежить не лише в грошах (не тільки в грошах, матеріальному положенні сім'ї), а й у відсутності культури батьківства.

Результати опитування за Блок II – ефективність технологій, що використовуються як технології превенції.

За 5-бальною шкалою виведено «рейтинг дієвості». Експерти перевагу віддають технології Ведення випадку (Case Management). Середня оцінка – 4,8 бали. Її визнано найбільш ефективною технологією завдяки комплексному підходу. Наступною у рейтингу визнають технологію «Робота мультидисциплінарних команд» з середньою оцінку 4,6 бали. Експерти вважають, що вона є однією з найбільш ефективних у соціальній сфері, оскільки дозволяє розв'язувати проблеми сім'ї не точково, а комплексно. Замість того, щоб сім'я ходила по різних інстанціях, фахівці різних профілів (соціальний працівник, психолог, юрист, педагог, медик) збираються разом. Це дозволяє

побачити ситуацію з усіх боків: від фінансових труднощів до психологічних травм батьків.

Доволі високо, з середнім балом 4,5, оцінена технологія кризового втручання. На думку експертів дана технологія є високопродуктивним інструментом негайної допомоги, який дозволяє стабілізувати ситуацію в сім'ї за максимально короткий термін. Водночас вони наголошують, що її ефективність залежить від жорсткого дотримання стандартів і кваліфікації фахівців.

На четвертому рейтинговому місці технологія соціального супроводу з середньою оцінкою 4,2 бали. Оцінюється високо, але експерти зазначають її перевантаженість паперовим звітуванням. Тренінг «Школа відповідального батьківства» – його оцінили в середньому на 3,5 бали. Технологія корисна, але має низьке охоплення «груп ризику», оскільки туди приходять переважно вже вмотивовані батьки.

У відкритому питанні експерти вказали ще такі технології: технологія мобільних бригад соціально-психологічної допомоги. Експерти часто називають цю технологією корисною, оскільки вона дозволяє працювати, так би мовити, «на території клієнта». Це знімає у батьків бар'єр страху перед державними установами. Також зазначалася технологія телефонного консультування та «гарячі лінії» підтримки. Її перевага – швидкий доступ до фахівця у момент емоційного зриву батьків.

На запитання «На Вашу думку, на якому етапі система превенції спрацьовує найгірше?». На думку експертів слабким місцем є етап раннього виявлення. Так вважає близько 75% опитаних. Система починає працювати, коли криза вже настала (вилучення дитини, насильство), а не на стадії її зародження. Соціальні служби часто діють як «пожежна команда», включаючись у роботу лише тоді, коли криза вже стала очевидною.

Етап надання допомоги оцінюється як «середній» за ефективністю. Так відповіли 20% Основною проблемою є нестача вузькопрофільних фахівців у територіальних громадах та перевантаженість працівників паперовою роботою.

На жаль етап реабілітації та закріплення результатів не досягає високої ефективності. Експерти вказують на високий ризик рецидивів, тому що коли гостра фаза кризи минає, супровід сім'ї часто припиняється. Без тривалої підтримки батьки швидко повертаються до старих деструктивних моделей поведінки, що знецінює всю попередню роботу.

На відкрите питання анкети «Які інструменти є найбільш дієвими у роботі з батьками, що ухиляються від обов'язків? *(Напишіть, будь ласка, з власного досвіду)*» експерти вказали такі інструменти: тренінг «Позитивне батьківство». Як зазначають опитані, часто батьки ухиляються від обов'язків просто тому, що не знають, як діяти інакше. Під час тренінгу формуються навички як діяти в тій чи іншій ситуації. Також називалася технологія «Крок за кроком» або малих перемог. Вона застосовується коли батьки переживають період глибокої апатії. У цьому стані великі цілі, наприклад, стати зразковою сім'єю, виглядають недосяжними. Тоді ставляться мікро-завдання на 2-3 дні. Коли ця невелика ціль досягається – це відновлює батьківську самооцінку.

За допомогою Блоку ІІІ були виявлені критичні точки та бар'єри. Серед бар'єрів названо: супротив батьків (небажання визнавати проблему) та критичний брак кадрів у громадах (на одного фахівця припадає занадто велика кількість сімей).

Одним із суттєвих бар'єрів також називалася закритість сімейної системи. Сім'ї в зоні ризику часто сприймають соціальних працівників як «каральний орган», який хоче відібрати дитину, тому приховують проблеми до останнього. А ще орієнтація батьків на отримання виплат, а не на зміну способу життя чи розвиток батьківських навичок.

У цьому ж блоці було задане запитання «Які зміни у системі соціальної превенції Ви вважаєте пріоритетними?». Експерти одностайно (90%) підтримали потребу у переході від «контролю» до «підтримки».

65% вважають, що діджиталізація послуг у вигляді створення цифрових платформ для батьків (чат-боти з підтримки, онлайн-консультації) також можуть допомогти у вирішенні багатьох проблем.

За соціально-демографічними характеристиками експерти розподілилися наступним чином: за стажем роботи – 5 осіб працює понад 15 років, 9 осіб охоплюють інтервал від 5 до 15 років, 6 осіб – до 5 років. За посадами – керівний склад 3 особи (керівник відділу соціального захисту територіальної громади, заступник начальника Служби у справах дітей, заступник директора районного Центру соціальних служб), 14 осіб – фахівці із соціальної роботи, соціальні педагоги, практичні психологи, 3 – профільні фахівці (юрист з сімейного права, представник ювенальної поліції, представник НУО, що надає соціальні послуги).

Загальні підсумки експертного опитування дозволяють сформувати цілісну картину стану та перспектив розвитку системи соціальної превенції. Експерти одностайні в тому, що система потребує трансформації від моделі «нагляду» до моделі «допомоги». Щодо ефективності інструментарію. Найбільш дієвими технологіями визнані робота мультидисциплінарних команд, ведення випадку. Кризове втручання оцінюється як ефективний, але короткотривалий інструмент – він рятує ситуацію в моменті, але без подальшої реабілітації не дає стійкого результату.

Слабкими місцями названі раннє виявлення безвідповідального батьківства. Частіше за все соціальні служби дізнаються про неблагополуччя пізно, коли батьківські компетенції вже зруйновані, а дитина перебуває в небезпеці. Етап закріплення результату також потребує вдосконалення. Експерти фіксують високий відсоток рецидивів через те, що соціальний супровід припиняється одразу після стабілізації ситуації, не забезпечуючи тривалої підтримки.

Серед головних бар'єрів були названі кадровий голод, високе емоційне напруження та вигорання; слабка міжвідомча взаємодія; відсутність реальної інтеграції між школою, медициною та ювенальною поліцією заважає бачити повну картину життя дитини.

3.2. Рекомендації щодо вдосконалення технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства

На основі проведеного опитування 20 експертів, аналізу експертних думок фахівців-практиків та аналізу виявлених бар'єрів, можна запропонувати такі практичні рекомендації щодо вдосконалення технологій превенції. Ці пропозиції спрямовані на перехід від моделі «реагування на кризу» до моделі «випередження та підтримки».

1. Запровадження інституту навчання батьківству. Така система наразі діє тільки для батьків-усиновлювачів, опікунів тощо. Згідно із законодавством (Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Програми підготовки кандидатів у прийомні батьки, батьки-вихователі, опікуни / піклувальники, усиновлювачі, патронатні вихователі» від 12.09.2022 р.) кандидати мають пройти курс підготовки, який зазвичай триває 9 навчальних днів (6 днів спільних занять та 2 дні індивідуальних консультацій). Без проходження повного курсу такої школи процес усиновлення чи взяття під опіку неможливий. На нашу думку, слід для усіх батьків закріпити обов'язок проходити корекційні програми або курси батьківської компетентності у разі фіксації фактів неналежного виконання обов'язків (як альтернативу або доповнення до адміністративної відповідальності).

2. Реформування системи виплат. Рекомендується розробити механізм соціального супроводу виплат, де отримання певних видів державної допомоги для сімей у СЖО інтегроване з обов'язковим відвідуванням занять із психологом або соціальним працівником.

3. З метою запобігання професійного перенавантаження і емоційного вигорання переглянути граничну кількість сімей на одного фахівця соціальної роботи (рекомендовано не більше 15 активних випадків) для забезпечення якості, а не формальності роботи.

4. Прискорити цифровізацію міжвідомчої взаємодії. Створити та впровадити єдину державну платформу (Електронний кейс-менеджмент), яка дозволить у реальному часі обмінюватися даними між школою, лікарнею,

поліцією та соціальною службою, забезпечуючи безбар'єрний (міжвідомчі бар'єри) супровід сім'ї.

5. На рівні технологій та методик:

– забезпечити впровадження виявлення «ранніх маркерів». З цією метою розробити та впровадити спільний для медиків, педагогів та соціальних працівників чек-лист для виявлення ризиків на етапі вагітності або раннього розвитку дитини (до виникнення гострої кризи);

– під час соціального інспектування замінити формальні перевірки побутових умов на технологію мотиваційного консультування, де головна мета – не зафіксувати бруд у хаті, а сформувати у батьків запит на зміни;

6. На рівні організації та управління:

– створення «Єдиного вікна» у громаді, тобто інтегрувати бази даних ССД, поліції та лікарень для миттєвого обміну інформацією про ризики (наприклад, дитина не з'явилася в школі + батько притягався за адмінпорушення чи батьки зловживають алкоголем = негайний візит фахівця);

– запровадження системи супервізій. Зробити професійну підтримку фахівців обов'язковою складовою робочого графіку для запобігання вигоранню та формалізму в роботі з сім'ями;

7. На рівні взаємодії з громадою:

– розвиток програм «рівний-рівному», тобто залучати батьків, які успішно подолали кризу, як волонтерів-наставників для сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах;

– створення у громаді мережі суб'єктів виявлення. Це можуть бути керівники ОСББ, квартальних комітетів, вчителі та керівники шкіл, і просто активні громадяни, які бачать дитину щодня. Вони надають інформацію до соціальних служб, дільничних інспекторів, якщо помічають, що дитина занедбана, голодна, втомлена, ходить у неохайному одязі, має ознаки тривожності або вже були зафіксовані випадки домашнього насильства;

– залучення громадського сектору. Делегування частини превентивних послуг (тренінги, групи підтримки) перевіреним громадським організаціям через механізм соціального замовлення.

8. На рівні кадрової політики:

– супервізія для працівників. Обов’язкове впровадження зовнішньої супервізії та психологічної підтримки для самих соціальних працівників з метою запобігання професійному вигоранню, яке безпосередньо впливає на якість допомоги сім’ям.

Узагальнюючи рекомендації щодо вдосконалення технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства, можна виділити три ключові вектори розвитку системи: 1) технологічна трансформація. Тут важливо забезпечити перехід від «реагування на наслідки» до раннього виявлення ризиків; 2) реформування системи управління та взаємодії. Необхідно подолати відомчу ізоляцію шляхом створення єдиного інформаційного простору в громадах. Обов’язковим елементом вдосконалення є впровадження професійної супервізії для запобігання емоційному вигоранню фахівців; 3) соціальна інтеграція та цифровізація. Для підвищення доступності послуг рекомендовано впроваджувати цифрові інструменти (мобільні застосунки для батьків, онлайн-консультації), що знижує рівень стресу при зверненні за допомогою; 4) окремий акцент ставиться на залученні ресурсу громади, що передбачає розвиток волонтерства, груп самодопомоги та програм наставництва («рівний-рівному»).

Таким чином, ефективність превенції безвідповідального батьківства залежить від здатності системи бути проактивною, людяною та технологічною, де кожна родина отримує підтримку ще до того, як ситуація стане критичною.

ВИСНОВКИ

У ході виконання кваліфікаційної роботи було здійснено аналіз основних понять, за допомогою яких описується об’єкт і предмет дослідження. Ми визначили ключовими поняттями такі: батьківство, безвідповідальне батьківство, превенція, технології превенції.

Проаналізувавши словниково-довідникову та навчальну літературу, фахові статті і монографії, встановлено, що батьківство – це соціально-психологічний феномен, який включає сукупність установок, очікувань, почуттів і діяльності батьків по відношенню до дитини, і виражається у турботі про її життя, здоров’я, виховання і навчання. Юридично батьківство засвідчується записом в органах РАГСу про народження.

Якісно батьківство може виражатися у двох категоріях – відповідальне батьківство та безвідповідальне батьківство. Відповідальне батьківство розглядається як інтегративне утворення особистості, що включає сукупність позитивних ставлень, установок і очікувань індивіда як батька/матері, який глибоко усвідомлює свій обов’язок перед дитиною, її теперішнім і майбутнім, батьківські почуття, насамперед батьківську любов, оволодіння педагогічними компетенціями, що дають можливість здійснювати повноцінне сімейне виховання та сприяти позитивній соціалізації дітей.

Безвідповідальне батьківство розглядається як протилежність відповідальному. Його можна охарактеризувати так: безвідповідальне батьківство – це система деструктивних установок і дій батьків, які характеризуються невиконанням або неналежним виконанням законодавчо закріплених правових норм щодо батьківських функцій, а також соціально-психологічних і морально-етичних обов’язків по відношенню до дитини, що призводить до створення загроз її життю, порушенню її прав, затримки соціалізації та особистісному розвитку.

Наведений термінологічний аналіз дуже важливий з точки зору технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства. Під соціальною превенцією в цій роботі будемо розуміти цілеспрямований процес міждисциплінарної

взаємодії (соціальних працівників, психологів, соціологів, правників), спрямований на раннє виявлення ознак батьківської неспроможності, усунення причин безвідповідального батьківства та активізацію внутрішніх ресурсів сім'ї для формування усвідомленої та стійкої відповідальної позиції батьків щодо дітей. А технології соціальної превенції безвідповідального батьківства розглядаються як сукупність методів, прийомів та засобів діяльності соціальних працівників, спрямованих на запобігання виникненню ризиків неналежного виконання батьківських обов'язків.

Дослідження стану наукової розробки проблеми безвідповідального батьківства та його запобігання дозволив зробити висновки, що досліджувана проблема носить міждисциплінарний характер на перетині соціології, психології, педагогіки та права. Науковці розглядають її не лише як індивідуальну девіацію батьків, а як складний соціальний феномен, зумовлений трансформацією інституту сім'ї. Виявлена зміна фокусу досліджень: якщо раніше наукові праці здебільшого концентрувалися на наслідках (соціальному сирітстві та позбавленні батьківських прав), то сучасні дослідники (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, І. Звєрєва та ін.) приділяють увагу саме превентивному потенціалу – механізмам формування відповідальності ще до виникнення кризи.

Попри глибокий аналіз причин безвідповідальності, у науковій літературі все ще спостерігається дефіцит описів конкретних алгоритмів застосування інноваційних технологій, зокрема діджитал-інструментів, мережевої роботи в умовах сучасних викликів – цифровізації та воєнного стану.

Змістовний аналіз сутнісних характеристик феномену безвідповідального батьківства, його змісту, причин виникнення та соціальним наслідкам виявив, що безвідповідальне батьківство – це деструктивна модель поведінки, спричинена низкою як індивідуально-психологічних властивостей батьків, низьким рівнем соціально-психологічної компетентності та їх ціннісною незрілістю особистості, так і зовнішніми, зокрема соціально-економічними чинниками (бідність, безробіття тощо). У кінцевому рахунку це призводить до глибокої дезадаптації

дитини, зростання соціального сирітства та відтворення моделі безвідповідальності у наступних поколіннях.

Аналіз змісту технологій соціальної превенції безвідповідального батьківства дозволив зробити висновок, що їхня ефективність ґрунтується на переході від формального нагляду до партнерської підтримки. Найбільш ефективними технологіями є ті, що демонструють: 1) інтегрованість, тобто поєднання індивідуального супроводу (кейс-менеджменту) з груповими формами роботи; 2) використовують ресурсний підхід, спрямовані не на виправлення помилок батьків, а на активізацію їхніх внутрішніх сил та залучення допомоги громади; 3) націлені на результативність. Впровадження цих інструментів дозволяє замінити жорстке, каральне втручання вчасною підтримкою, що є ключовим фактором збереження біологічної сім'ї для дитини.

Практичне дослідження феномену безвідповідального батьківства здійснювалося засобом експертного опитування, яке виявило проблеми інституційної ланки. Експерти вказували на дисбаланс між «реагуванням на кризу» та «раннім виявленням». Система часто спрацьовує запізно через низьку міжвідомчу координацію (школа-лікарня-соцслужба).

Найбільш дієвими технологіями експертами визнані робота мультидисциплінарних команд, ведення випадку. Кризове втручання оцінюється як ефективний, але короткотривалий інструмент – він рятує ситуацію в моменті, але без подальшої реабілітації не дає стійкого результату. Серед головних бар'єрів є кадровий голод, високе емоційне напруження та вигорання; слабка міжвідомча взаємодія; відсутність реальної інтеграції між школою, медициною та ювенальною поліцією заважає бачити повну картину життя дитини.

Проведене опитування дозволило запропонувати низку рекомендацій. Пріоритетними напрямками вдосконалення визнано розробку і активне впровадження технологій раннього виявлення, перехід від контролю до підтримки, що передбачає зміну ролі соціального працівника з «перевіряючого» на «партнера-консультанта», широке залучення ресурсів громади.

Підводячи загальний підсумок, варто зазначити, що ефективність соціальної превенції безвідповідального батьківства можлива лише за умови створення комплексного підтримуючого середовища в громаді, де акцент зміщується з покарання батьків на ранню допомогу та відновлення їхньої здатності до відповідального виховання дітей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні питання соціальної роботи : навч. посібник / О.М. Денисюк та ін. ; ред. кол.: О.В. Епель, Т.Л. Лях, І.В. Силантьєва. Ужгород : РІК-У, 2023. 420 с.

2. Алєксєєнко Т.Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05, 13.00.07. Київ, 2017. 573 с.

3. Алєксєєнко Т.Ф. Концепція соціально-педагогічного патронату сучасної сім'ї. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер. : Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 5. С. 7-13.

4. Алєксєєнко Т.Ф. Тенденції трансформації виховної функції сім'ї та основні пріоритети сучасної державної політики у захисті прав дитини в Україні *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип.20 (1). С. 25-35.

5. Артюшкіна Л.М., Поляничко А.О. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект). Суми: СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2002. 268 с.

6. Бартків О.С. Усвідомлене батьківство : теоретичні аспекти. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Соціальна педагогіка*. 2010. № 23. С. 192-195.

7. Баршацька Г., Ігрушко А., Арабаджин М., Баршацький І. Ведення випадку як ефективна технологія соціальної роботи з неповними сім'ями. *Ввічливість. Humanitas*. 2025. Вип. 3. С. 23-29.

8. Букач М.М., Попова Т.С., Клименюк Н.В. Основи наукових досліджень у соціальній роботі : навч. посібник. Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2009. 284 с.

9. Букач М.М., Клименюк Н.В. Організація наукового дослідження в соціальній роботі: характеристика, етапи, методи : навч.-метод. посібник. Миколаїв : Швець В.М., 2018. 231 с.

10. Волошенко М.О. Фактори, що впливають на формування батьківства. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 37. С. 65-68.

11. Волошенко М.О., Азаркіна О.В. Формування відповідального батьківства при роботі з молоддю. *Академічні студії*. 2022. № 3. С. 79-84.

12. Дьоміна Г.А. Психологічні особливості готовності до шлюбу сучасної молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 1. С. 95-105.

13. Думанська В.П. Відповідальне батьківство: теоретичний аспект. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 3 (25). С. 75-86.

14. Дутко А.О. Відповідальне батьківство: правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С.136-142.

15. Желанова В.В. Впровадження стратегії міждисциплінарності в сучасній вищій освіті. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2021. № 1 (48). С.477-480.

16. Зубцова Ю.Є. Ґенеза методології діяльнісного підходу в освіті. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 48. Т. 1. С. 27-31.

17. Кальченко Н.В. Теорія і практика превенції соціального сирітства в умовах територіальної громади міста: автореф. дис. … докт. пед. наук: 13.00.05. Старобільськ, 2021. 46 с.

18. Капська А.Й., Пєша І.В. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : навч.посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 232 с.

19. Кириченко О.В. Батьківство як соціально-психологічний феномен. *Соціально-гуманітарний вісник*. 2018. Вип. 23. С. 58-62.

20. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X (з правками чинний). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text (дата звернення: 06.03.2026).

21. Кравець В.П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства: монографія. Київ : Академія, 2001. 244с.

22. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

23. Кучумова Н., Білик Н. Соціально вразлива сім’я в Україні: визначення та стан проблеми. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2025. №1 (56). С. 101-105.

24. Лелюх-Степанчук О.О. Психологічні аспекти основ батьківства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2015. Вип. 5. С. 135-139.

25. Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф. Соціологія сім’ї: підручник. Київ: Вид-во «Знання», 2013. 223 с.

26. Лук’янчук В.М. Система профілактики соціального сирітства в діяльності соціального працівника. *Соціальна профілактика сирітства: матеріали науково-практичного семінару* (м. Київ, 20 бер. 2018 р.). Київ, 2018. 95 с.

27. Малиновська Н.Л. Представництво, лобіювання та інспектування в соціальній роботі : навч. посібник. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 60 с.

28. Мартіросян Л. Соціокультурний підхід до виховання як методологічна основа дослідження його сутності. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 39, Т. 2. С. 229-237.

29. Пєша І.В., Сопівник І.В., Галайдюк В.В., Кошук О.Б. Соціальна робота з сім’ями, дітьми та молоддю: навч. посібник. Київ: Компринт, 2023. 449 с.

30. Повалій Л.В. Специфіка бітьківсько-дитячих взаємин у сучасній сім’ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Зб. наук. праць*. 2012. Вип. 16. Т. 1. С. 233-240.

31. Потапчук Є.М., Карпова Д.Є. Теоретичний аналіз психологічної структури уявлень молоді про сімейні ролі. *Psychology travelogs*. 2021. Iss. 1. С. 15-29.

32. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7.12.2017, № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 14.04.2026).

33. Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 341. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.02.2026).

34. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III (чинний, з правками). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 12.04.2026).

35. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2021 № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text (дата звернення: 16.04.2026).

36. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06. 2001 р. № 2558-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text (дата звернення: 18.03.2026).

37. Садовська В.С. Виховний потенціал сучасної сім'ї: соціологічний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2012. № 10. С. 132-136.

38. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с.

39. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III (з правками чинний). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 15.03.2026).

40. Сім'я і освіта: тематичний словник-довідник / ред.-уклад. Г. Бевз, Ю.Приходько. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2025. 284 с.

41. Словник-довідник із соціальної роботи / уклад.: М.М. Букач, Н.В.Клименюк, В.В. Горлачук. Миколаїв : Швець В.Д., 2015. 383 с.

42. Слюсар Л.І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Demography and Social Economy*. 2017. № 3 (31). С. 24-36.

43. Соціальна педагогіка: підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / за ред. проф. А.Й. Капської. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 488 с.

44. Соціальна робота з сім'ями: теорії, моделі, ефективні практики: монографія / За редакцією В. Петровича, С. Чернети. Луцьк: ФОП Гадяк Ж.В. друкарня «Волиньполіграф», 2021, 342 с.

45. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посібник / А. В. Аносова, О.В. Безпалько, Т.П. Цюман та ін. / за заг. ред. Т.В. Журавель, З. П. Кияниці. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.

46. Стрельник О.О. «Погані батьки»: соціальне конструювання батьківства як проблеми. *«SOCIOПРОСТІР» Зб. наукових праць з соціології та соціальної роботи*. 2015. № 4. С. 48-54.

47. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. Київ : Радянська школа, 1978. 263 с.

48. Технології соціальної роботи і соціальної допомоги в умовах трансформаційного періоду: навч. посібник / за заг. ред. А.О. Поляничко, А. В. Кирилюк. Суми : ФОП Цьома, 2020. 336 с.

49. Трубавіна І.М. Усвідомлене та відповідальне батьківство: спільне та відмінне. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 13 (272). С. 96-101.

50. UNICEF: Офіційний сайт. URL: http://www.unicef.org/earlychildhood/index_69849.html (дата звернення: 25.02.2026).

51. Чалова Н.О. Дисфункціональні сім'ї: поняття та особливості їх створення. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка*. 2013. Вип. 25. Т. X. С. 525-539.

52. Чистяк О. Модель взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках: освітній контекст. *Проблеми політичної психології*. 2023. Вип. 13 (27). С. 127-136.

53. Шахрай В. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: основні поняття дослідження. *Інноватика у вихованні*. 2020. Вип. 11. Т. 2. С. 48-55.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА ЕКСПЕРТА

дослідження на тему «Ефективність технологій превенції безвідповідального батьківства»

Шановний експерте, фахівець у сфері соціальної роботи!

Я, студент спеціальності «Соціальна робота» Запорізького національного університету, в рамках підготовки кваліфікаційної роботи проводжу дослідження на тему «Ефективність технологій превенції безвідповідального батьківства». Прошу Вас взяти участь у даному дослідженні, метою якого є вдосконалення системи соціальної допомоги сім'ям, які опинилися у СЖО, що може сприяти формуванню безвідповідального батьківства. Ваша професійна, експертна думка є надзвичайно цінною і допоможе мені у підготовці кваліфікаційної роботи. Результати будуть використані в узагальненому вигляді. Щиро дякую вам за допомогу.

I. Блок оцінки актуальності проблеми

1. Як би Ви оцінили рівень поширеності безвідповідального батьківства у нашому регіоні/громаді за останні роки?

1) Значно зріс
2) Залишився стабільним
3) Поступово знижується
4) Важко відповісти

2. Які чинники, на Вашу думку, найбільше впливають на формування безвідповідальної поведінки батьків сьогодні? *(Оберіть до 3-х варіантів)*

1) Економічна скрута та безробіття
2) Психологічна незрілість молодих батьків
3) Вплив війни (стрес, ПТСР, розлучення сімей)
4) Спадкові моделі виховання (алкоголізм, насильство в родині)
5) Недостатня просвітницька робота держави

II. Блок аналізу технологій соціальної роботи

3. Оцініть ефективність наступних технологій за 5-бальною шкалою (де 1 – неефективно, 5 – дуже ефективно):

Назва технології	1	2	3	4	5
Соціальний супровід					

Ведення випадку (Case Management)					
Сімейна медіація					
Тренінг «Школа відповідального батьківства»					
Кризове втручання					
Робота мультидисциплінарних команд					
Свій варіант (*обов'язково напишіть, яка технологія з власного досвіду*)					

4. На Вашу думку, на якому етапі система превенції спрацьовує найгірше?

1) Раннє виявлення (до виникнення кризи)
2) Етап надання допомоги (брак ресурсів/фахівців)
3) Етап реабілітації (закріплення результатів)
4) Ваш варіант (*із досвіду роботи*)

_____

_____

5. Які інструменти є найбільш дієвими у роботі з батьками, що ухиляються від обов'язків? *(Напишіть, будь ласка, з власного досвіду)*

_____

_____

III. Блок бар'єрів та перспектив розвитку

6. Що найбільше заважає впровадженню інноваційних технологій превенції у Вашій практиці?

1) Надмірна завантаженість паперовою роботою
2) Брак спеціалізованих знань/компетентностей
3) Відсутність мотивації у самих батьків (супротив)
4) Недосконале законодавство
5) Свій варіант (*із власного професійного досвіду*)

_____

_____

7. Які зміни у системі соціальної превенції Ви вважаєте пріоритетними?

1) Перехід від «контролю» до «підтримки»
2) Діджиталізація послуг (онлайн-консультації, мобільні додатки)
3) Залучення громади та волонтерів до підтримки сімей
6) Інше (*із власного професійного досвіду*)

_____

_____

IV. Відомості про експерта (паспортичка)

1) Ваш стаж роботи у сфері: _____ років.
2) Сфера діяльності: (ССД, ЦСС, освіта, громадський сектор тощо) напишіть _____
3) Посада: _____

Вдячний за допомогу!

Декларація
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Курицин Іван Вікторович, студент 4 курсу, форма навчання заочна, факультет соціології та управління, спеціальність «соціальна робота», освітньо-професійна програма «соціальна робота», адреса електронної пошти: ivan198831@gmail.com,

– підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Технології соціальної превенції безвідповідального батьківства» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений;

– заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

– згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

Дата_____Підпис_____ПІБ (студент) Курицин І.В.
Дата_____Підпис_____ ПІБ (науковий керівник) Чайка І.Ю.